
PORTUGAL: Trajectòria del Estado Novo a la Revolució dels Clavells

El final de quaranta anys d'història d'un desconegut (1933-1976)

Treball Final de Grau en Història / Curs 2013-2014
Departament de Història Contemporània i Món Actual

Alumne: RIERA SERNA, Genís

Tutora: TAVERA GARCÍA, Susanna

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Índex

<i>SUMMARY / RESUM</i>	2
<i>ABREVIATURES</i>	2
1. INTRODUCCIÓ: <i>Corrents historiogràfiques i interpretacions</i>	3
2. ESTADO NOVO I COLONIALISME.....	6
2.1. Marc geogràfic, demogràfic i econòmic (1930-1980)	6
2.2. Salazar: el seu sistema polític i la seva evolució	13
2.3. Organització i desorganització de la societat i el treball a Portugal i les colònies	20
2.3.1. Democràcia o Corporativisme.....	20
2.3.2. Societat i lluita de classes	21
2.3.3. Un Estat catòlic.....	23
2.3.4. Més subordinats encara: <i>els indígenes</i>	24
2.4. El marcel·lisme: nova esperança?	25
3. LA REVOLUCIÓ DELS CLAVELLS	27
3.1. Oposició i Moviment dels capitans: configurant el cop	30
3.2. La Revolució	32
3.2.1. El cop d'Estat: <i>25 d'abril de 1974</i>	32
3.2.2. Vida política, vida militar (1974-1976).....	33
3.2.3. Moviments socials.....	39
3.2.4. Del feixisme a què?.....	42
4. CONCLUSIONS.....	44
5. ANNEX.....	46
EPÍLEG: <i>Portugal mirant Espanya i viceversa</i>	46
6. BIBLIOGRAFIA.....	51

SUMMARY / RESUM

The Carnation Revolution closes a dark period of the Portugal's history, that is called Estado Novo. This paper aims to discuss the general lines of the portuguese dictatorship, giving a bases to understand the 25 Abril's coup and the subsequent revolution, considering its dimensions and which could had have. The history of one forgotten country by Spanish historiography.

Key words: Estado Novo, imperialism, corporatism, Armed Forces, social movements.

La Revolució dels Clavells tanca un període fosc en la història de Portugal, el anomenat Estado Novo. En aquest treball es pretén tractar les línies generals de la dictadura portuguesa, donant unes bases per entendre el cop del 25 d'abril i la revolució subsegüent, considerant les dimensions d'aquesta i les que podria haver tingut. La història d'un país oblidat per la historiografia espanyola.

Paraules clau: Estado Novo, imperialisme, corporativisme, Forces Armades, moviments socials.

ABREVIATURES

ARA: Acció Revolucionària Armada – *Acção Revolucionária Armada*
 BR – Brigades Revolucionàries – *Brigadas Revolucionárias*
 CDS: Partit de Centre Democràtic Social – *Centro Democrático Social*
 CONCP: Conferència d'Organitzacions Nacionalistes de les Colònies Portugueses - *Conferência das Organizações Nacionalistas das Colónias Portuguesas.*
 COPCON: Comandament d'Operacions Continentals – *Comando Operacional do Continente*
 CR: Consell de la Revolució – *Conselho da Revolução*
 DGS: Direcció General de Seguretat – *Direção Geral de Segurança*
 FP-25: Forces Populares 25 d'abril – *Forças Populares 25 de Abril*
 FRELIMO: Front d'Alliberació de Moçambic - *Frente de Libertação de Moçambique*
 JSN: Junta de Salvació Nacional – *Junta de Salvação Nacional*
 LUAR: Lliga d'Unitat i Acció Revolucionària – *Liga de Unidade e Acção Revolucionária*
 MDLP: Moviment Democràtic de Lliberació de Portugal – *Movimento Democrático de Libertação de Portugal*
 MFA: Moviment de les Forces Armades – *Movimento das Forças Armadas*
 MLM: Moviment d'Alliberació de la Dona – *Movimento de Libertação da Mulher*
 MPLA: Moviment Popular d'Alliberació d'Angola - *Movimento Popular de Libertação de Angola*
 MRPR: Moviment de Reorganització del Partit del Proletariat - *Movimento de Reorganização do Partido do Proletariado*
 MUNAF: Moviment d'Unió Nacional Antifeixista – *Movimento de União Nacional Anti-Fascista.*
 PAIGC: Partit Africà per la Independència de Guinea i Cabo Verde – *Partido Africano para a Independencia da Guiné e Cabo Verde.*
 PCP: Partit Comunista portuguès – *Partido Comunista Português*
 PIDE: Policia Internacional i de Defensa de l'Estat – *Polícia Internacional e do Defesa do Estado*
 PPD: Partit Popular Democràtic – *Partido Popular Democrático*
 PREC: Procés Revolucionari En Curs
 PS: Partit Socialista Portuguès – *Partido Socialista Português*
 SUV: Soldats Units Venceran – *Soldados Unidos Vencerão*
 UN: Unió Nacional – *União Nacional*

1. INTRODUCCIÓ: *Corrents historiogràfiques i interpretacions*

Si bé és de reconèixer que la temàtica d'aquest estat de la qüestió és mencionada per la historiografia catalana i espanyola quan es parla del període franquista i la transició a la democràcia, el cert és que també és de reconèixer que generalment només és això: mencionada. Portugal, a part de ser el país veí i compartir amb Espanya la Península Ibèrica, és veritablement un gran desconegut. En paraules de Josep Sánchez Cervelló: “Mentre que a Portugal saben molt bé qui som nosaltres i el que fem, aquí ignorem la gran majoria de les coses de Portugal”¹, òbviament referint-se a la seva política i la seva història, però més encara en la seva actualitat que durant molts anys ha estat ignorada.

És cert que hi ha idees iberistes -tant de l'esquerra com de la dreta²-, però són vistes de forma diferent en els dos països: Portugal critica el castellà i refusa la idea de l'Espanya castellana, i Espanya -la castellana- ignora el país que ha evitat estar al Estat Espanyol. Però per aquest temes a part, el treball inclou un epíleg.

Així doncs, Portugal és mencionat en la historiografia de la Edat Mitjana i Moderna espanyola, perquè primer competeix amb Castella en la “Carrera de les Índies”, i després està estretament relacionat amb la Corona castellana i aragonesa, entrant per un període de temps a l'Imperi Hispànic. Des de la seva independència, sembla que en la ment de la ciutadania, hi ha un buit temporal fins a la Revolució dels Clavells, fet contat com a influent a la fi del franquisme, però res més.

Realment la Revolució de Portugal del 1974 és molt més que influent a Espanya, doncs segons certs autors podria ser el desencadenant de la tercera onada democratitzadora a Occident³. Va tenir també un reflex romàntic sobre la consciència universal, com en certs sectors ho va tenir la Espanya Republicana durant la Guerra Civil⁴, però al marge d'això, també té repercussions objectives, com permetre a la URSS assentar-se sòlidament en el continent africà en un moment de forta conflictivitat entre blocs. No obstant, tot i la influència i la certa intervenció de l'administració Ford i altres, ben explicada per Encarnación Lemus⁵, cosa que evidencia el seu pes en la Guerra Freda, és un fet purament portuguès, que sorgeix a Portugal, creix a Portugal, i passa a Portugal⁶. Per aquest

¹ Sánchez Cervelló, Josep. *La influència de la revolució portuguesa a Espanya*, Cicle de conferències del GREF “La Revolució dels Clavells i Espanya”, UAB, 14/3/2014.

² En l'iberisme contemporani espanyol, interessant la figura de Gonzalo de Reparaz (1860-1939).

³ Amiceto Alfonso a Sánchez J, Torre, H. De la, *Portugal: la revolució de la democràcia*. VHS. Alemán Columbrí, F. (realitzador), UNED. 80 min. Dip. Leg. M-3089-2001, ISBN 84-362-4304-8. 2001. Consultat el 03/03/2014.

⁴ Sánchez Cervelló, J. *La Revolució de los Claveles en Portugal. 1A ed.* Cuadernos de Història (Col.). Madrid: Arco libros S. L., 1997. pag 9.

⁵ Lemus, E. “Las reacciones de la administración Ford ante el 25 de abril” a Varela, Raquel. et. al. *El fin de las dictaduras ibéricas 1974-1978*. Coord. per Encarnación Lemus, Rosas, Varela. Centro de estudios andaluces, Pluma. Sevilla, 2010. pag 41

⁶ Loff, Mauel. *La Revolució portuguesa de 1974*, Cicle de conferències del GREF “La Revolució dels Clavells i Espanya”, UAB,

motiu centrarem l'atenció en els actors i fets portuguesos, i no el que passa mentrestant al exterior o el què des de fora s'intenta evitar o fer a Portugal. I aquí ve un altre apunt a detectar: en general, la historiografia no dóna importància a les dates de les descolonitzacions, així doncs s'obviaran un cop Spínola caigui del poder. Per tant, tampoc tracta de què passa a Angola, Moçambic o Guinea-Bissau a partir del 1975, doncs arribats a aquest punt la conflictivitat a Portugal ja dóna prou per parlar.

En quant a les seves interpretacions, al marge de les ja esmentades, apareix una altra qüestió encara més important, el paper dels militars i dels civils. Aquí trobarem dues tendències, tot i que no contràries, més aviat complementàries: Josep Sánchez Cervelló, qui, sense negar que les forces polítiques i els moviments socials tenen un pes cabdal en la revolució, aquesta no hauria estat possible sense el cop de les Forces Armades i el paper d'aquestes en els governs revolucionaris⁷, doncs és ben cert que el cop d'Estat és el que obre la Revolució, sense que l'exèrcit hagués volgut tal cosa, i també és cert que el cop d'Estat apareix per un malestar de caire militar en les guerres colonials (1961-1974), unes guerres que eren impossibles de guanyar i que estaven suposant, per la tossudesca del règim, un gast econòmic i social massa gran; i, per altra banda, l'enfocament de Raquel Varela, qui és interessant de seguir pels seus estudis del Partit Comunista Portuguès (PCP) i els moviments socials, sense els quals no hi hauria hagut la Revolució després del cop d'Estat del 25 d'abril i fins al novembre de 1976. A partir d'aquests dos enfocaments, tot i que complementats, intentarem acostar-nos a la Revolució i fer-ne l'estat de la qüestió amb les seves interpretacions.

Però per arribar aquí és necessari fer una recapitulació, no menys important, a la situació del país més de quaranta anys enrere, ja que només així es pot entendre en profunditat tal revolució. Si bé per entendre la naturalesa de la transició espanyola i el paper dels seus actors s'ha d'entendre la seva relació amb el franquisme, el Portugal de 1974-1976 és herència del Estado Novo (1933-1974), els quals neix d'una dictadura militar sorgida el 1926, i que compren dos períodes molt diferenciats: el salazarisme, fins el 1968 amb la figura de António de Oliveira Salazar, i el breu marcel·lisme, amb Marcelo Caetano al capdavant els últims anys abans de la Revolució. I el més important del Estado Novo és, per sobre de tot, la seva política -d'ideologia feixista en un principi, però diferenciada de les altres- i la forma en què es manifesta i es tracta en la seva societat. És transcendental veure Portugal més enllà de la Península Ibèrica, donat que la seva dictadura es fonamenta en la seva projecció colonial.

La societat a l'Estado Novo -així com l'economia- es basava en la seva pròpia política, com als països totalitaris o els autoritarismes. Destaquem en Portugal el paper de l'Església -molt diferent

14/3/2014.

⁷ Sánchez Cervelló, J. (1997), op. cit. pag 10.

d'Espanya- i l'anomenat corporativisme d'Estat, que impossibilitava la democràcia que volia aparentar ser. En quant al repartiment o l'acaparament de poders, altre característica diferencial amb Espanya, és que les Forces Armades queden per sota del poder civil, i aquest poder que estava teòricament repartit entre l'executiu i el legislatiu, acaba sent tot del govern, què engolint el legislatiu, ho és tot. Tot i així, l'hegemonia de les Forces Armades és socialment molt arrelada, i així s'entén la idea de Sánchez Cervelló en quant al seu paper en el final del règim.

Sobre la historiografia del Estado Novo, destacar els grans experts, les idees dels quals ja apareixeran més endavant, que són Manuel Braga da Cruz, César de Oliveira, Fernando Rosas, Maria Inácia Rezola, Sacuntala de Miranda i Ana Bela Nunes entre d'altres, la majoria estudiosos portuguesos, tots col·laboradors de l'obra *Portugal e o Estado Novo*, dins de la “Nova História de Portugal” dirigida per Joel Serrão i A. H. de Oliveira Marques⁸, a part dels autors ja esmentats i Hipólito de la Torre. Per últim, esmentar a Miguel Marques i el seu profitós estat de la qüestió en referència al sindicalisme corporativista, on parla d'autors com Martín Lucena, i on destaca el pobre estat del tema en quant a estudis. S'ha procurat agafar els estudis més influents i resumits possibles, ja que la historiografia a Portugal i als altres països occidentals seria massa llarga, donada la certa actualitat de la temàtica. Josep Sánchez Cervelló és considerat en aquest treball un dels autors de base pel lògic motiu de què és l'expert en Portugal més proper en el panorama català, a part de fer, com descriu Hipólito de la Torre, un treball històric sobre un passat tan pròxim superant les limitacions que presenta, els quals sempre són problemes de documentació i una desorganització de la bibliografia i hemerografia⁹.

En definitiva, la pretensió és arribar a tractar el Estado Novo i la Revolució dels Clavells, com qüestions lligades, però intentant tocar les diferents perspectives socials, polítiques, militars i econòmiques, segons han anat analitzant els diferents autors escollits. Per tant, no es tracta tan sols de parlar sobre la Revolució dels Clavells, sinó d'arribar al fons del Estado Novo i el seu procés fins a arribar de forma natural al 1974, havent establert una base en el primer, i enfocant la Revolució com el fi de tal dictadura. Tècnicament: la dictadura, com a introducció i nus del treball, i la Revolució dels Clavells amb el seu desenvolupament, però amb la funció real de desenllaç o meta del estat de la qüestió, que no del tema, doncs en història considero que no s'ha d'utilitzar tal terme. El primer bloc es divideix en 4, un primer més tècnic i introductori a la demografia, ambientació geogràfica i economia; un segon sobre la política i la seva evolució, centrada en la figura de Salazar

⁸ Fernando Rosas (coord.) et al. *Portugal e o Estado Novo: 1930-1960*. 1a ed. Nova história de Portugal (col.): 12. Lisboa: Presença, 1992.

⁹ Torre, H. de la, “Prefácio” a Sánchez Cervelló, J. *A Revolução portuguesa e a sua influência na transição espanhola 1961-1976*. Assírio&Alvim. Lisboa, 1993. pag 10.

i el seu estil de feixisme; un tercer sobre la societat i les institucions, molt lligades en aquest cas, i en què tractem el corporativisme com a part fonamental, a part d'altres com el sindicalisme o, ja fora de Portugal, simplement per donar sentit global al Portugal de què parlem, els indígenes i les institucions colonials; i un últim sobre el breu marcel·lisme.

El segon bloc agafa coherència amb el primer tractant la Revolució en tres grans qüestions: els antecedents directes i els actors, i ja durant la mateixa una breu aproximació a l'evolució política i després la societat, concretament els moviments de masses socials. Amb tot, veurem fins a quin nivell hi ha una ruptura en dos anys.

2. ESTADO NOVO I COLONIALISME

2.1. Marc geogràfic, demogràfic i econòmic (1930-1980)

Quan es parla del Portugal del Estado Novo, la Segona República portuguesa, un Estat autoritari sorgit de la dictadura militar (1926-1932) i encapçalat per la figura de Oliveira Salazar des de la Constitució de 1933, i que durarà amb els seus canvis fins el 25 d'abril de 1974, es parla d'un Estat centrat a la Península Ibèrica, però no es pot obviar que aquest Estat administra també extensos territoris no europeus, els més importants dels quals són a l'Àfrica, i que són essencials si es vol comprendre el final del mateix Estado Novo i el seu Imperi. Parlem, en altres paraules, de l'últim Imperi colonialista europeu al segle XX¹⁰, d'un règim que recolza la seva grandesa ideològicament i econòmicament en les seves colònies, fet que, segons De la Torre i Sánchez Cervelló, està estretament lligat al “perill espanyol”, pensament pel qual Espanya absorbiria Portugal si aquest no mantenia el seu poder colonial projectat a l'Atlàntic¹¹. Així doncs, podem parlar de projecció atlàntica i no europea.

L'any 1951 es revisarà el Estado Novo degut als moviments descolonitzadors sorgits arreu del món rere la Segona Guerra Mundial. Destaquem aquesta revisió, ja que les colònies passaran a dir-se Províncies Ultramarines i no pròpiament colònies, política integrista i “superficial” per ajustar-se al nou ordre internacional¹².

En quant al territori peninsular, podem parlar d'una societat purament rural que ja anirem observant, amb uns centres urbans, considerant sobretot Lisboa i Porto. El país es troba dividit entre dues parts diferenciades estructural i econòmicament, el sud fins a una petita part al nord del Tajo, i el nord. El sud, amb latifundis, amb una societat purament rural i camperols sense terres, que

¹⁰ doncs no es desintegra fins el 1974 com a Imperi, cosa que no vol dir que encara avui dia els seus efectes no perdurin ni que no hi hagi colònies en cap racó del món.

¹¹ Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H. de la, *Portugal en el siglo XX*. Madrid: Istmo, 1992. pag 35.

¹² Fernando Rosas (coord.) et al. *Portugal e o Estado Novo: 1930-1960*. 1a ed. Nova história de Portugal (col.): 12. Lisboa: Presença, 1992. pag 71

tindran un gran paper en la Revolució dels Clavells i la Reforma Agrària. Amb tot, un país amb regions mal estructurades pels moviments migratoris interiors i l'emigració exterior¹³.

En l'evolució demogràfica i l'estructura social de Portugal, per fer-ne un tast aproximat, a partir de l'estudi de Sacuntala de Miranda¹⁴ i de Fernando Martins -aquest segon pel que fa a l'estructural-¹⁵, el període del Estado Novo destaca per incentivar un progrés diferent a la resta de països europeus més industrialitzats i/o amb millor qualitat del nivell de vida, degut, com veurem, a una lenta industrialització.

Així, el període de 1920-1940 presenta el màxim creixement fins a la dècada de 1970, dècada del marcel·lisme i la subsegüent Revolució. El punt d'inflexió el marca el final de la Segona Guerra Mundial, amb l'obertura de la emigració el 1945, que farà baixar la taxa de creixement de 1,3% el 1940 a un 0,9% el 1950, i no parerà de baixar fins el final del Estado Novo, arribant al 1970 a un -0,1%. El 1980 augmentarà per primer cop en dècades gràcies a la tornada d'emigrants i al tancament "virtual" de l'emigració¹⁶, i també anirà lligat a una poca mortalitat més que a una alta fertilitat, que serà més aviat baixa. Destaquem que la baixada demogràfica del període de la dictadura salazarista (quadre 1), és deguda a tres factors històrics essencials: l'emigració després de la Segona Guerra Mundial que es mantindrà, i la Guerra Colonial dels anys seixanta i principis dels setanta -també amb emigració-.

QUADRE 1. Població i taxa de creixement¹⁷

Any	Població	Taxa de creixement %
1930	6825883	1,3
1940	7722152	1,3
1950	8441312	0,9
1960	8851289	0,4
1970	8617640	-0,1
1980	9883014	1,4

La baixada de població durant els anys seixanta es tradueix en la dificultat de les Forces Armades de reclutar joves, reclutament que al mateix temps és la pròpia causa de la emigració de joves per no fer el servei militar. En altres paraules, la guerra és la gran causant del decreixement

¹³ LOFF, Mauel. *La Revolució portuguesa de 1974*, Cicle de conferències del GREF "La Revolució dels Clavells i Espanya", UAB, 14/3/2014.

¹⁴ Miranda, Secuntala de, "A evolução demográfica" a Fernando Rosas (coord.) et al. *Portugal e o Estado Novo: 1930-1960*. 1a ed. Nova história de Portugal (col.): 12. Lisboa: Presença, 1992. pag 259-271

¹⁵ Martins, F., "Visão sintética sobre as realidades estruturais..." en Fernando Rosas (coord.) et al. *Portugal e o Estado Novo: 1930-1960*. 1a ed. Nova história de Portugal (col.): 12. Lisboa: Presença, 1992. pag 272-305.

¹⁶ Miranda, S. op. cit., pag 259.

¹⁷ Censos Populacionais (1930-1980) a Miranda, S. op. cit., pag 259.

augmentant la emigració, que al mateix temps dificulta la mateixa guerra¹⁸. És un cas únic a Europa.

Tot això es constata amb l'evolució de la població per edat (quadre 2), que seguint les mateixes pautes que les teories anteriors, es detecta un progressiu envelliment de la població, doncs no és tant per mortalitat com per emigració.

QUADRE 2. Distribució percentual de la població portuguesa per grups d'edat¹⁹

Any	0-14	15-59	60
1930	32	58,4	9,6
1940	32	57,8	9,8
1950	25,9	60	10,5
1960	29,1	59,1	11,7
1970	28,5	57	14,5
1980	25,6	58,6	15,8

Tot i l'envelliment, la piràmide demogràfica durant el Estado Novo es dibuixa com un interval entre els països d'Europa i el Tercer Món²⁰. El 1980 sí que hi ha ja un envelliment notable, fent de Portugal un país més semblant a llocs com Suècia.

Una característica portuguesa és el desequilibri entre sexes. L'emigració, a part d'afectar als més joves, afectarà més en homes.

QUADRE 3. Distribució per sexes²¹

Any	Homes per cada 1.000 dones
1930	756
1940	823
1950	843
1960	865
1970	890
1980	891

Segons Manuel Loff, Portugal és un dels pocs països en què l'atur, en proporció es manifesta més en dones que en homes i on les dones treballen més²².

La mortalitat disminueix entre 1930 i 1980. Només augmenta en la Segona Guerra Mundial -per les males condicions de vida que va generar- i en la Guerra Colonial. En els grups que disminueix més és en els de 0 a 9 i de 10 a 19 anys, sobretot en dones.

¹⁸ Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H. de la, op. cit. 247.

¹⁹ Censos Populacionais a Miranda, S. op. cit., pag 260.

²⁰ Miranda, op. cit. 261.

²¹ Censos Populacionais a Miranda, S. op. cit., pag 261.

²² Loff, Manuel. *La Revolució portuguesa de 1974*, Cicle de conferències del GREF "La Revolució dels Clavells i Espanya", UAB, 14/3/2014.

QUADRE 4. Esperança de vida²³

Any	Homes	Dones
1930	46,5	50,6
1940	45,3	53,9
1950	51,3	55,8
1960	58,4	67,1
1970	64,4	67,7
1980	67	74

En aquest aspecte es presenta un gran avenç en la última dècada.

El 1930 hi ha una possible transició demogràfica representada per la natalitat, que disminueix al contrari de la nupcialitat, que augmenta, exceptuant el 1945-1949 on es pot parlar d'un *baby boom* i l'augment del 1960-1964. La nupcialitat creix degut a l'augment d'assalariats industrials i una baixada d'agricultors i serveis.

Per últim, tractant la migració, serà negativa als 20, i no tornarà a ser positiva fins a la Revolució. Destaquen els anys cinquanta i sobretot entre el 1964-1973 com a màxima de la emigració. El 1966 parlem de -232×10^3 i el 1973 de -154×10^3 .

Si el Primer Pla de Foment -cosa semblant al *desarrollismo* franquista, eren un seguit de mesures, no integrades de caire econòmic en quant a la industrialització i la producció colonial, i la certa i progressiva, tot i que lenta, obertura al capital estranger- suposa una certa transformació de caràcter social, amb més assalariats industrials, més concentració urbana, més mobilitat social i professional, més taxa d'escolaritat, etc.²⁴, el sector primari serà patent i dominant tot el període de la dictadura.

En la població activa, segons afirma Ana Bela Nunes “*é patente o peso do sector primário, o que acentua o atraso da modernização socioeconómica do país*”²⁵, . Així es marca el període salazarista. En la dècada dels trenta i quaranta aquest sector és superior al 50%, i anirà decreixent però no a gran ritme, doncs entre el 1950 i 1960 només baixarà del 49,1% al 43,6%, pujant en números absoluts fins el 1950 -tenint en compte el creixement demogràfic-. La primera fallida del sector és als anys seixanta. L'agricultura tindrà el pes dominant, però la pesca també va anar augmentant a partir de 1940-1960 amb un pes relatiu.

Els anys cinquanta es consideren el moment clau de la industrialització, quan el sector secundari va augmentar considerablement però sense afectar gaire a l'hegemonia del primer. I ja a

²³ Anuário Demográfico, INE a Miranda, S. op. cit., pag 267.

²⁴ Oliveira, Cesar. “A Evolução política” en Fernando Rosas (coord.) et al. *Portugal e o Estado Novo: 1930-1960*. 1a ed. Nova história de Portugal (col.): 12. Lisboa: Presença, 1992. pag 73.

²⁵ Nunes citada a Martins, F. “Visão sintética sobre as realidades estruturais...” en Fernando Rosas (coord.) et al. *Portugal e o Estado Novo: 1930-1960*. 1a ed. Nova história de Portugal (col.): 12. Lisboa: Presença, 1992. pag 273

partir de 1960 la població menys tradicional augmenta, és a dir, que el sector secundari i terciari tenen un comportament a l'alça. Als cinquanta s'observa una reformulació, amb nous grups econòmics i indústries modernes. Perdran terreny les indústries tradicionals de béns de consum.

Finalment, el sector terciari, sobretot en transport i comunicació, progressaran linealment degut a l'anterior. El comerç també pujarà no només per la indústria creixent, sinó també per un canvi de modes de vida i la urbanització²⁶.

En resum, seguint Fernando Martins, els serveis diversos perden pes entre els trenta i cinquanta i després tornen. Això demostra una redefinició dels criteris d'estiba i la substitució dels serveis de societats pre-industrials a industrials. Més salut, més finances, més educació, etc.²⁷. Paradoxalment, només per esmentar-ho, l'administració pública i defensa creix sempre, fet irònic, ja que es volien disminuir les despeses públiques.

Com a estudi econòmic del Estado Novo fem ús de l'aportació de Ana Bela Nunes i José Maria Brandão de Brito, que resumeixen i analitzen l'evolució econòmica, la seva política i el procés de industrialització i creixement²⁸. El Primer Pla de Foment, com bé diu César de Oliveira, tot i no ser un programa coherent, comporta una transformació de caràcter social que no es pot ignorar²⁹. També indica el mateix autor que la mala situació, abans del dit pla, procedia d'un desfogament econòmic amb les reserves d'or, divises i metalls preciosos, però també als baixos salaris i l'endarreriment econòmic, social i cultural³⁰. A part, les exportacions especulatives durant la Segona Guerra Mundial provoquen distorsió econòmica. El Pla de Foment dels anys cinquanta té un èxit relatiu, seguint les iniciatives de Ferreiro Díaz, es fa una valorització del sòl i el subsòl, millora la producció elèctrica, les indústries de base i comunicació, etc.

El desenvolupament relatiu és d'exterior a interior, donades les ajudes internacionals del Pla Marshall i l'entrada a la EFTA. Portugal es beneficiarà d'uns 50 milions de dòlars amb el Pla Marshall.

Amb tot, parlem de Portugal entrant en l'època del modern creixement econòmic. Per a l'estudi econòmic són referents les ruptures polítiques del Estado Novo³¹. S'han de destacar que durant la dictadura hi ha certs grups econòmics afavorits, arribant a considerar-ne especialment set, els "7 magnífics", que són la família Espírito Santo, CUF, Champolimaud, etc.

Segons els autors Nunes i Brandão, els principals i més duradors aspectes econòmics provenen

²⁶ Martins, F., op. cit. pag 275

²⁷ Ibid. Pag 275.

²⁸ Nunes A. B., i Brito, B. "Política económica, industrialização e crescimento" en Fernando Rosas (coord.) et al. *Portugal e o Estado Novo: 1930-1960*. 1a ed. Nova história de Portugal (col.): 12. Lisboa: Presença, 1992. pag 306-347

²⁹ Oliveira, C, de. op. cit. Pag 73

³⁰ Ibid. 55

³¹ Nunes A. B., i Brito, B. op. cit. pag 307

de la dictadura militar:

- Política de foment d'obres públiques “*Lei de Reconstituição econômica*”, del 1935, ja estava clara des de 1929.
- Política colonial: reducció al 50% dels impostos sobre les importacions de les colònies, i protecció de les produccions -cotó i remolatxa-.
- Autarquia: sobretot a la indústria, deguda a la crisi econòmica i al corporativisme.
- Política anti-inflacionista, des de la Gran Guerra.
- Reforma de règim tributari.
- Proteccionisme duaner.
- Legislació del condicionalment industrial.

Els 1928-1948 hi predominen dues premisses³². En primer lloc, la preocupació en l'equilibri d'elements teòrics i pràctics: en l'àmbit teòric, el liberalisme contra intervencionisme, en el pràctic agricultura contra indústria, producció contra comerç, capital contra treball, organització contra llibertat, interès nacional contra privat, progrés tècnic contra ordre moral; en segon lloc, l'impacte del crack del 29 i de la Segona Guerra Mundial: industrialització per pal·liar la vulnerabilitat de l'economia i resoldre problemes estructurals per poder auto-sustentar-se.

El *Acto Colonial* -Decret nº18570 del 1930- mostra que el paper de les colònies, econòmicament parlant, és essencial pel model d'autarquia. Es fomenta el cultiu del cotó, es beneficia la importació de productes colonials en contra dels estrangers competents, i en general enquadra la integració dels espais econòmics colonials i de la metròpoli, comportant dos models: colònia aportant matèria prima, i metròpoli el producte industrial. Al mateix temps, el condicionament de la indústria està marcat per l'intervencionisme i el nacionalisme³³.

Havent marcat una base per tractar l'economia del Estado Novo, podem parlar ja de l'evolució d'aquesta, doncs canviarà substancialment, encara que poc a poc, com ja hem esmentat. A partir de 1948 la política d'estabilització de David Barbosa acaba amb l'economia de guerra, juntament amb el Pla Marshall. El Primer Pla de Foment de 1952 són un conjunt de plans parcials, seguint amb la *Lei de Reconstituição econômica* però establint certes prioritats, intentant solucionar problemes com el baix rendiment individual de mitja i baixa productivitat del treball i la dificultat d'absorbir mà d'obra.

El Segon Pla de Foment de 1958 encara no és un pla integrat i general, igual que el primer, i el que pretén és accelerar el ritme d'increment del producte nacional, augmentar la productivitat del capital fixe, millorar el nivell de vida, lluitar contra l'atur i millorar la balança comercial. Tot segueix les premisses nacionalistes i industrialistes, però sense deixar de tenir en compte la

³² *Ibid.* pag 313

³³ *Ibid.* pag 315

dependència exterior.

Finalment encara en època salazarista, es fa el Pla Intercalar de Foment el 1965, que planteja Portugal davant d'Europa i un mercat únic nacional. Segons Nunes, són mostres d'esgotament del model³⁴.

No obstant, l'arribada de Marcelo Caetano al capdavant del govern porta expectatives positives pels agents econòmics, tot i que com ja es veurà en l'apartat, són simplement expectatives, i aquestes són els canvis substancials com per exemple del corporativisme per l'Estat social, la solució política a la Guerra Colonial o l'obertura externa. El Tercer Pla de Foment anticipa varis d'aquests canvis, davant de l'evolució desfavorable per al comerç extern, el proteccionisme, el condicionament industrial, el progrés lent de l'agricultura, etc. Així, la tecnocràcia de Rogeiro Martins procurarà el següent esperant amb això canviar l'actitud dels agents econòmics³⁵:

- Substitució del condicionament industrial pel funcionament normal del mercat.
- Recolzament a formes de concentració tècnica i financera a través de cooperació empresarial.
- Política agressiva d'exportació comercial.
- Inversions estrangers.
- Anti-monopolisme
- Finançament d'investiment i de producció.

El modern creixement econòmic es considera una època caracteritzada per la ràpida, prolongada i relativament regular millora del nivell de vida, seguint l'evolució del PIB per càpita (quadre 5). Es dona per l'emigració -i les seves remeses-, el canvi d'estructura social, la industrialització, el detriment del sector primari, etc.

QUADRE 5. Creixement econòmic portuguès (1928-1973): taxes de creixement mitges anuals³⁶

Període	PIB a preus constants	Població	PIB per càpita
1928-1933	4,8	1,28	3,4
1934-1941	2,8	1,18	1,2
1942-1945	-3,6	1,02	-4,5
1947-1952	2,5	0,91	1,7
1953-1958	4,7	0,47	4,2
1959-1964	6,1	0,48	5,6
1965-1967	6,3	-1,11	7,5
1968-1973	8	-0,46	8,5

No obstant, la crisi econòmica de 1973 fa inviable tot l'anterior, i serà una de les causes del

³⁴ *Ibid.* pag 330

³⁵ Nunes A. B., i Brito, B. op. cit. pag 322.

³⁶ Nunes, A. B. et. al. "Portuguese economic growth, 1833-1985" a *The Journal of European Economic History*, vol. 18, nº 2, 1989, pag 294-295 utilitzat a Nunes A. B., i Brito, B. op. cit. pag 348

final del Estado Novo i el marcel·lisme, segons ho aprecia Raquel Várela³⁷. La crisi de Bretton Woods, provoca la caiguda econòmica a tot el món, i fa inviable una guerra colonial que suposava un 40% de les despeses de l'Estat i un 8% del PIB, que anava caient a tot arreu. Entre 1973 i 1975 hi ha una caiguda de fins el -4,3% en la taxa de variació. Els treballadors veuran això com una oportunitat, i començaran a ocupar i seguir la producció de les empreses començant el paper dels moviments socials en la Revolució dels Clavells.

2.2. Salazar: el seu sistema polític i la seva evolució

S'ha parlat de la teoria del “perill espanyol” de Salazar, destacada per Josep Sánchez Cervelló i Hipólito de la Torre, i la possessió inalterable de les colònies, cosa que el primer autor esmentat matisa explicant que aquesta por a Castella és infundada i que l'oposició al règim no serà contrària a tal idea³⁸, és a dir, justifica un imperialisme enfrontant-lo amb un altre, Portugal fort gràcies a un imperi gran, garantia contra el germà gran espanyol. A això se li ha de sumar l'aliança britànica -amb hipoteca- i una economia i finances en el pitjor moment quan el dictador puja al poder.

Agafant la introducció al Portugal del segle XX que fa Hipólito de la Torre³⁹, el final de la Primera República Portuguesa està marcada per una crisi social i econòmica i el paper dels bolxevics, un total de 29 governs es formaran i cauran durant el període final de la República. El moviment obrer creix de forma desorbitada els últims anys, amb un anarcosindicalisme més fort que el socialisme i el comunisme. No obstant, de la CGT sortirà el PCP (r) i serà el partit que dominarà l'oposició a l'interior de l'Estat clandestinament.

La dictadura militar sorgida del cop d'Estat de 1926 es manté gràcies al suport popular sorgit del refús al *statu quo*⁴⁰. En realitat, els militars es mouen a partir d'opinions i ambicions personals. Per entendre l'entrada del feixisme a Portugal s'ha d'observar el dictador precedent, Sidonio Pais (1917-1918), i després els següents intents de cop d'Estat. En tot cas, el cop que farà canviar el destí del país serà el del 28 de maig de 1926, i portarà a Mendes Cabeçadas a la presidència. Més tard s'enfrontarà amb Gomes da Costa, qui és definit per De la Torre com un rupturista, monàrquic i sense gaires llums, un “home de palla” de Óscar Carmona⁴¹, els quals ocuparà després el poder, i crearà un autoritarisme conservador. Els cops d'Estat, les disputes entre els radicals i els moderats, provoquen una dictadura invertebrada. Es crearà la *União Nacional* (UN), i finalment caurà Sinel de

³⁷ Várela, R. “Na revolução: conflitos sociais en la revolución portuguesa (1974-75)”. a *La sociedad española en la transición: los movimientos sociales en el proceso democratizador* (coord.) Rafael Quirosa-Cheyrouze Muñoz. Madrid: Biblioteca Nueva, 2011. pag 80.

³⁸ Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 13.

³⁹ Sánchez Cervelló, J., I Torre Gómez, H., op. cit. pag 36

⁴⁰ *Ibid.* pag 41.

⁴¹ *Ibid.* pag 41.

Cordes com a ministre de finances per col·locar-hi a Oliveira Salazar, després que els propis militars s'adonin que ells sols no poden conduir el país.

De la Torre defineix Salazar com a un dictador diferent dels altres dictadors, discret, que va per la via tècnica aconseguint la cartera de finances i fent créixer el poder del ministeri⁴². Institucionalitza i idealitza la dictadura, crea un Estado Novo confós amb la seva persona. Prové d'una família humil, de la via eclesiàstica -és del Centre catòlic-, estudiant de Coimbra, i va pujant socialment poc a poc. Als anys 30 no és una figura política protagonista però no és un desconegut.

Les seves premisses, que “la resolució profunda dels problemes nacionals passa per la reforma interna de l'individu i de la societat” i el “poder sobre les consciències”. En això busca una unió organitzativa en defensa dels valors superiors encarnats en l'Església. Crea un Estat nacionalista, social i corporatiu dins el republicanisme. D'aquesta manera els polítics i alts burgesos comencen a reparar en el professor “seriós”, rigorós i ponderat; és la sortida de les forces a una dictadura amb cap.

Relacionarà el endarreriment pressupostari amb la resolució dels problemes financers, però també socials i polítics, “*sé molt bé el que vull i on vaig*”⁴³. Es convertirà al cap i a la fi en una figura clau, fent-se després president del Consell de Ministres.

Segons De la Torre, com a dictador és molt diferent del radicalisme exclouent d'altres dictadures, obeeix el caràcter heterogeni de les forces catòliques, monàrquiques i republicanes⁴⁴. Si fem cas del estudiós del salazarisme, M. Braga da Cruz, “*l'establiment de la dictadura portuguesa correspon, com bé saben els historiadors, a un fenomen general de crisis del liberalisme, que en el període d'entreguerres, i sobretot en el dramàtic decenni dels trenta, va posar de moda les solucions feixistes*”⁴⁵. Per distingir autònomament les dictadures del període es creen les categories de “totalitarisme” i “autoritarisme”. L'autor Braga da Cruz distingeix el salazarisme del feixisme, i el cataloga dins de l'autoritarisme. Salazar té vocació pedagògica, és un ideòleg catòlic, antidemocràtic, hàbil i pragmàtic. Com bé coincidiran molts historiadors, mentre que els feixismes exclouen sistemàticament, i inclòs es basen, com és el cas de Franco a Espanya, en la separació social dels vencedors i vençuts, Salazar és conscient que la seva dictadura és fruit de pactes entre les forces i que ha de mantenir la seva harmonia⁴⁶. És un civil que tot sol conquereix l'Estat. En moral i dret, posa les bases d'un Estat fort, no omnipotent i no violent.

⁴² Ibid. pag 46.

⁴³ Ibid. pag 47.

⁴⁴ Ibid. pag 48.

⁴⁵ Citat a Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H., op. cit. pag 56.

⁴⁶ Braga Da Cruz, M. i Rezola, I., “O Estado Novo e a Igreja Católica” a Fernando Rosas (coord.) et al. *Portugal e o Estado Novo: 1930-1960*. 1a ed. Nova história de Portugal (col.): 12. Lisboa: Presença, 1992.pag 201

Les peces claus del Estado Novo, creades entre 1930 i 1933 -any de la Constitució- són, l'Acte Colonial -ja esmentat-, la UN i la Asamblea Nacional, la Constitució política i la organització corporativa⁴⁷.

El primer, l'Acte Colonial, estableix un règim centralitzat, consolidant ultramar com a part innegable de la personalitat de la nació. Per altra banda, la UN és un partit format amb molts grups, i no és un partit de govern, sinó un partit “del” govern⁴⁸. La Asamblea Nacional, formada per membres de la UN, aborda qüestions nacionals, qüestions particulars i de grups organitzats, amb un teòric poder legislatiu que a la pràctica és consultiu. La Constitució, pel que li toca, constitueix un sistema eclèctic amb forces aglutinades, i amb certes formes de liberalisme que encara predominen, herència de la Vella República. Crea una diarquia entre el President de la República i el President del Consell de Ministres, que en realitat serà qui acapararà el poder real. Al mateix temps, el President de la República serà escollit per sufragi popular cada 7 anys, almenys després de la Segona Guerra Mundial, com veurem més endavant. El President del Consell tindrà el govern, el poder executiu i legislatiu, sent el responsable davant el president de la República.

Per últim, la Càmera Corporativa, un element consultiu i més tècnic, màxim òrgan de les corporacions -conformades pels gremis, *casas do povo*, cases de pescadors, etc.-. El salazarisme és més flexible que el model feixista de Mussolini: es nega a subsumir les corporacions a la política. Les corporacions són útils burocràticament per intervenir en l'aparell econòmic i reprimir i controlar els treballadors. El dictador no vol que les corporacions es desenvolupin al seu màxim, té una idea rural i de desenvolupament lent, altra diferència amb el caràcter de revolució dels totalitarismes⁴⁹.

Si considerem la Constitució, no era frontalment antiliberal, però si ho era per enfortir la seva pròpia figura i l'article 8, el més liberalitzador, queda retallat i neutralitzat.. La UN monopolitza, però les capacitats i competències legislatives i fiscals són absents en la Asamblea Nacional, l'òrgan en què actua, tot sense esmentar que la UN estava controlada pel propi dictador, i si afegim el paper de Carmona, que queda com el primer president del Estado Novo, és segons De la Torre i els diferents historiadors, en la pràctica, un element decoratiu⁵⁰.

El règim més repressiu es mostra amb la PIDE i amb la censura. El secretariat de propaganda, amb Antonio Ferro al capdavant, fa una política de informacions amb la Policia de Vigilància i Defensa de l'Estat. La part més dura és als camps carceraris a les colònies, el més tristament conegut, el de Tarrafal. En quant a la repressió, hem d'assenyalar sobretot la proscripció del

⁴⁷ Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H., op. cit. pag 48.

⁴⁸ *Ibid.* pag 49.

⁴⁹ *Ibid.* pag 48.

⁵⁰ *Ibid.* pag 52.

comunisme, que serà el més castigat i controlat, però també l'únic que mantindrà una base social clandestina, i també la il·legalització de la maçoneria, tot i que alguns provinents d'aquesta mantindran llocs importants. Hem de tenir en compte determinades característiques, algunes de les quals diferencien el Estado Novo d'altres totalitarismes: la repressió és més dura abans del 1945; té un caràcter preventiu i selectiu, només ataca, en principi -cosa que va canviant segons l'etapa de la història-, quan un actua com a opositor, no pel simple fet de ser-ho; es ceba especialment amb el PCP i l'oposició social; el 50% dels penats són de classe treballadora; monàrquics i republicans i catòlics són aglutinats a la UN, així queden controlats; el moviment nacional-socialista queda abolit i no entren en el sistema els sectors més feixistes.

Per acabar de fer una primera aproximació a Salazar i la seva política, podem parlar del paper de l'exèrcit i de la seva política exterior. En quan al poder militar, només dir que queda per sota del civil, a diferència d'Espanya, i que es realitza la professionalització de les Forces Armades degut als intents de cop d'Estat. En política exterior s'allunya de la Segona Guerra Mundial, es projecta a l'Atlàntic i les colònies, i s'assegura la rereguarda continental, és a dir, la bona harmonia amb Espanya i la col·laboració amb el bàndol Nacional, doncs interpreta la Segona República Espanyola com a antisalazarista. No obstant, explica Cèsar de Oliveira que tot i el pacte de no agressió firmat amb Espanya el 1939, la aliança britànica era per Salazar la màxima prioritat, i es van saber col·locar molt millor en la Segona Guerra Mundial, allunyant-se així de l'Espanya que havia estat ajudada per Hitler i els italians⁵¹, també procurarà separar Franco de Hitler per assegurar la independència nacional de Portugal, degut a les idees imperialistes de l'Alemanya i l'iberisme de la Falange.

Durant tot el règim, la oposició no serà capaç de plantar cara ni d'estar consolidada, i durant la Segona Guerra Mundial la supervivència del règim mai va ser qüestionada. El govern i Salazar van tenir controlada la situació amb el PCP, reprimint vagues, aplicant sancions econòmiques als líders, etc. A part, els aliats volien crear oposició a Portugal, però simplement per molestar més que per derrocar Salazar⁵².

Així doncs, equilibra la política interior i exterior, els interessos agraris i industrials, les famílies polítiques, etc. És una alquímia política sotil, amb empremta civilista i compromissària, sense una violència equiparable als feixismes.

La Segona Guerra Mundial, tot i no participar-hi directament, és un punt d'inflexió important

⁵¹ Oliveira, Cèsar. "A Evolução política" a Fernando Rosas (coord.) et al. *Portugal e o Estado Novo: 1930-1960*. 1a ed. Nova história de Portugal (col.): 12. Lisboa: Presença, 1992. pag 52

⁵² Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H., op. cit. pag 221.

per al salazarisme, diu De la Torre que és el seu apogeu, però també el començament del seu declivi⁵³. Amb l'aliança britànica fa de punt de garantia amb Espanya, com bé em destacat, i convenç a Anglaterra dels beneficis que porta Franco, garantint la pau a la Península i afavorint el triomf aliat. Es pot dir que durant la guerra no hi ha evolució política, sinó que simplement Salazar acumula poder efectiu, “*a normalidade*” és la característica fonamental del règim⁵⁴. A partir d'aquí, el Estado Novo entra en una nova etapa, que la podem catalogar dins de la post-guerra i totalment dins de la Guerra Freda.

El Segon Congrés de la UN, segueix i certifica que la Assembleia Nacional és impotent davant l'executiu, sent un suport electoral a aquest, tot i que alguns com Marcelo Caetano haguessin intentat que no només fos això. Posant tot el poder legislatiu real en l'executiu, com esmenta Sánchez Cervelló, podien fer eleccions i aparentar ser un Estat de dret⁵⁵. Amb tot, el 1945 és un any amb molts canvis, doncs es detecta una nova erupció oposicionista. Després de manifestacions a favor dels aliats, es fa una revisió constitucional. Es modifica la llei electoral i el codi penal, però s'amplia el poder i les capacitats de la PIDE, doncs amb tot això el PCP s'havia anat radicalitzant. Els principis electorals introduïts a la Constitució modifiquen aparentment i superficialment el règim. Salazar condemna el nazisme i busca la manera d'enquadrar en el nou context internacional, diferenciant-se de Hitler, doncs si Braga da Cruz distingeix el salazarisme del feixisme des de bon principi, com hem vist, segons César de Oliveira la clara distinció apareix en el discurs del 18 de maig del 1945⁵⁶. Portugal és “*Tão livre como na livre Inglaterra*”. Tot i així, la manipulació de les eleccions i la catalogació dels “elegibles”, que al cap i a la fi és competència de la UN, és a dir, de Salazar, fan que la oposició, tot i presentar al principi de cada campanya candidat a la presidència, acabi promovent l'abstenció i, en conseqüència, quedant fora de joc sempre.

L'únic precedent amb relatiu èxit d'organització oposicionista va ser la coalició *Movimento de União Nacional Anti-fascista* (MUNAF), que van ser casi legals i rebuts a casa de Carmona. Es presentaran a les eleccions com a *Movimento de Unidade Democrática* (MUD), personificats en el candidat Norton de Matos, i sent producte de la victòria dels aliats i l'esperança de canvis en Salazar, hi participaven totes les forces polítiques. No es presentaran finalment pel que hem esmentat anteriorment, i finalment la MUNAF quedarà desfeta. A part d'això, creix el malestar militar contra Santos Costa, i es multiplicaran els cops militars. Sánchez Cervelló insisteix en l'autonomia de les Forces Armades i la subordinació civil a aquestes.

⁵³ *Ibíd.* pag 55.

⁵⁴ Oliveira, Cesar. op. cit. 1992. pag 53

⁵⁵ Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H., op. cit. pag 221.

⁵⁶ Oliveira, Cesar. op. cit. 1992. pag 53

Contextualitzant amb la Guerra Freda, Portugal demanarà entrar a la ONU, però el que marcarà la política dels anys següents és la Descolonització i les seves influències en la política interna, l'alineació de Portugal amb les democràcies per fer front al comunisme, i els efectes del Pla Marshall i el Tractat de l'Atlàntic Nord, que establirà bases militars nordamericanes a les Azores a canvi de material militar, quelcom similar als acords bilaterals dels EEUU amb Franco. A part, no menys important és la participació a la OTAN com a membre fundador. Portugal queda doncs com a defensor de les democràcies⁵⁷.

Deixant al marge els moviments en les institucions polítiques i l'oposició, en les que destaca la mort de Carmona el 1951 i l'elecció del nou president Craveiro Lopes i la seva substitució per Americo Tomás el 1958, el nou intent de l'oposició per reestructurar-se, o l'elecció de Álvaro Cunhal com a nou secretari del PCP, que comportarà l'abandonament del seguidisme a Humberto Delgado i una nova política, el tema més profund a tractar és el que comporten les grans qüestions internacionals dels anys cinquanta i seixanta: el procés de Descolonització, ja patents a Portugal amb l'antecedent a la Índia portuguesa, on els soldats es van insubordinar per no defensar les seves bases contra els independentistes, sent la primera gran derrota de Salazar, que posa en primer ordre els perills africans.

Espanya i Portugal entren a la ONU el 1955, i ja hem parlat de la Revisió Constitucional de 1951, en què les colònies passaran a dir-se províncies ultramarines, i el Ministeri de les colònies a anomenar-se Ministeri del Ultramar, intentant aparentar ser integrista, però a la realitat deixant-ho tot tal i com està⁵⁸.

Així, l'organització del Imperi està basada en el poder central del Ministeri a Lisboa, passant pel governador general de cada territori, els governants provincials, els administradors del consell de circumscripció, i els caps de cada lloc, sent aquests els que imparteixen justícia. L'únic canvi és una certa legislació suavitzada⁵⁹. Portugal es negarà a reconèixer que té colònies, i dirà que tot és part del país, cosa que provoca una moció per part dels afro-asiàtics a la ONU que mai serà aprovada, però que posarà Portugal cada cop més marginat i atacat. És a finals dels anys 50 quan es van creant els moviments de lliberació a les colònies portugueses: PAIGC a Guinea, UPA i MPLA a Angola, el Frelimo a Moçambic, etc.

A partir de la post-guerra mundial havia augmentat el paper econòmic de les colònies, exportant a la metròpoli però ara també a l'estranger, aspecte a contrastar amb la ideologia salazarista, doncs el paper dels colons i els homes de negocis metropolitans entraran en contradicció amb la

⁵⁷ Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H., op. cit. pag 227.

⁵⁸ Oliveira, Cesar. op. cit. 1992, pag 71

⁵⁹ Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H., op. cit. pag 232.

centralització⁶⁰. Malgrat el Pla de Foment, el Estado Novo mostra poc interès en l'investiment de les colònies, doncs quedava molt per fer. Per últim, davant de tot, Salazar declara que els moviments emancipadors dels autòctons i occidentals són una moda, i que Europa es mostra covarda i avergonyida, i que està renunciant a la seva missió civilitzadora⁶¹.

Al contrari que São Tomé e Príncipe, la PAIGC de Guinea i Cabo Verde respondrà amb violència a la violència, la lluita armada de guerrilla començarà el 1963. Abans, però, havia esclatat ja amb la Revolta del Cotó i massacres de blancs a Angola. La guerra és extensa i complicada per la coordinació de les guerrilles en els tres països a través de la CONCP, i amés lluiten amb armes lleugeres, no grans coses, però superiors a les portugueses, subministrades per la URS i Txecoslovàquia. Portugal té superioritat aèria, però la guerrilla atacarà als oficials més que en enfrontament obert, cosa que farà la guerra de desgast.

Cada any són mobilitzats uns 100.000 homes, i consumit per les Forces Armades un percentatge cada cop més alt del gast públic; el 1960 el 29%, el 1970 el 45%, i el 1973 el 50%.

Ni la oposició, ni els militars, ni l'opinió pública van veure el preu ni la impossibilitat de guanyar aquesta guerra, i Salazar, “orgullosament sols”, pateix un relatiu aïllament internacional i fa una política suïcida⁶². No va ser capaç de prevenir el que se li venia a sobre, va seguir dient que portava la civilització a les races inferiors, i “va segellar la sort no només de les colònies, sinó de la pròpia seu del Imperi”⁶³. Amílcar Cabral declara que “*se o fim do fascismo português pederia não acarretar automaticamente o fim do seu colonialismo, a derrota do colonialismo [...] implicaria, inevitavelmente, a derrota do fascismo em Portugal*”⁶⁴.

La pressió al règim, tot i la importància de la guerra, no s'atura aquí. Humberto Delgado és assassinat per la PIDE, però l'oposició militar a Santos Costa costarà molts canvis en l'executiu i moviment en l'oposició, que també es fragmentarà, per exemple, amb la sortida dels maoïstes del PCP i la seva oposició a la guerra amb el MRPP⁶⁵. Però només aquests aniran per la via armada, es crearà la LUAR, el ARA del PCP, les Brigades Revolucionaries, etc. Tot, s'ha de dir, està marcat pel debilitament del règim en la guerra.

La Guerra Colonial és la fase terminal del salazarisme i del Estado Novo. La guerra dominarà els seus últims 15 anys⁶⁶.

⁶⁰ Ferreira Da Silva, R., “Sob o signo do Império” a Fernando Rosas (coord.) et al. *Portugal e o Estado Novo: 1930-1960*. 1a ed. Nova história de Portugal (col.): 12. Lisboa: Presença, 1992, pag 378.

⁶¹ *Ibid.* pag 380

⁶² Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H., op. cit. pag 235.

⁶³ Ferreira Da Silva, R., 1992, op. cit. pag 387

⁶⁴ Citat a Oliveira, Cesar. op. cit. 1992, pag 73

⁶⁵ Cardina, Miguel. “Guerra à guerra: violência e anticolonialismo nas oposições ao Estado Novo”. *Revista crítica de ciencias sociais*, ISSN 0254-1106, N° 88 (2010) (Ejemplar dedicado a: Violência, memória e representação), 207-231.

⁶⁶ Loff, M., op. cit.

2.3. Organització i desorganització de la societat i el treball a Portugal i les colònies

La oposició política durant el règim no és capaç de tenir un paper rellevant ni de plantejar una alternativa a temes com el colonialisme, doncs el imperialisme estava molt arrelat al país⁶⁷. No obstant això, el PCP en els últims anys del Estado Novo, és a dir, en plena guerra, serà l'únic ubicat clandestinament dins la societat i l'únic a defensar la independència de les colònies. El seu problema és que durant el salazarisme està massa controlat. La pressió efectiva del PCP i l'augment de força de l'oposició vindrà per la guerra, i hi haurà algun intent de restablir el MUD. Aquesta oposició no només serà del PCP, els quals entrarà, com veurem, en contra del sistema dins del sistema, sinó que es pot observar com el sistema perd fulles de les seves pròpies branques.

2.3.1. Democràcia o Corporativisme

En quant a l'organització social, el Estado Novo es basa en el corporativisme, la societat orgànica i l'Església. Per als primers, que van estretament lligats, ens basem bàsicament en dos autors: Fernando Rosas, qui fa una síntesi de les grans línies de l'evolució institucional, bases per al corporativisme; i l'estat de la qüestió presentat per Miguel Marques⁶⁸, qui recull les idees del sindicalisme de Lucena i altres autors, tot demostrant que sindicalisme corporatiu era simplement un sistema per limitar la capacitat efectiva del sindicalisme. Amb aquests treballs podem establir un acostament al pilar social de la dictadura.

Per començar, Rosas utilitza el terme “nacionalisme corporatiu”, els quals té un principi positiu, no assumit doctrinàriament com un Estat totalitari, sinó com un Estat amb una doctrina totalitària, fet important doncs canvia el sentit ideològic de la qüestió: “*Estão subordinados aos supremos objetivos da nação, com os seus interesses próprios, todas as pessoas singulares e colectivas que são elementos constitutivos do seu organismo*”⁶⁹. Així, l'autor determina que la forma d'estructurar política i harmoniosament tal subjecció dels interessos autònoms als interessos nacionals seria la construcció del Estat social i corporatiu. Al contrari del liberalisme, que vol l'individu desmembrat de família, classe, professió, medi cultural, agremiació, etc., creant conflictivitat social i una política artificial i contrària als veraders interessos i l'espontània organització de la nació. El corporativisme incorpora una nació genuïna per sí mateixa⁷⁰. Això xoca amb un Estat democràtic,

⁶⁷ Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 13.

⁶⁸ Miguel Marques, Helder. “O movimento sindical durante o Estado Novo: estado actual da investigação”. *Revista da Faculdade de Letras*. Historia, ISSN 0871-164X, N° 8, 2007, pag 299-313.

⁶⁹ Rosas, F., “As grandes linhas da evolução insitucional a Fernando Rosas (coord.) et al. *Portugal e o Estado Novo: 1930-1960*. 1a ed. Nova história de Portugal (col.): 12. Lisboa: Presença, 1992. pag. 97

⁷⁰ *Ibíd.* pag. 97

tot i que aquest fos intencionadament aparentat; el corporativisme i la democràcia són dos sistemes antagònics i incompatibles.

La família serà per naturalesa el primer element orgànic de la nació, passant després per les *Juntas de freguesia*, elegides per les famílies. Després les *Câmaras municipais*, i els *conselhos de província*, que són dels que escullen 45 diputats de l'Assemblea Nacional per sufragi orgànic. Això pel que fa a la política. Per altra banda, hi ha les corporacions morals i econòmiques: universitat, gremis científics, associacions agrícoles, industrials, comercials, etc., que escullen Càmera Municipal i són representades en la Càmera Corporativa, màxim òrgan del corporativisme, tot i que consultiu, subordinat a la Assemblea Nacional i sense iniciativa, establerta en el *Estatuto do Trabalho Nacional* del 1933, on també es representen i legislen els sindicats i gremis, que, per altra banda, són més subjectes al Ministeri de Treball. Per aclarir dubtes: el poder legislatiu teòricament pertany a l'Assemblea Nacional, l'organització corporativa i la representació de les corporacions i sindicats és a la Càmera Corporativa. La representació política i obrera està barrejada gràcies al corporativisme, així s'entén una única organització de baix a dalt, fent que els tres màxims òrgans estiguin subordinats entre ells en aquest ordre: Càmera Corporativa a la assemblea Nacional, i aquesta al Govern, és a dir, a Salazar.

El 50% dels diputats a la Assemblea són escollits pel poble des de la Revisió Constitucional esmentada anteriorment. A l'hora de la veritat, com bé hem pogut comprovar, i com bé reafirma Rosas, en realitat la nació orgànica no escollia ni la Assemblea ni el cap d'Estat -qui és escollit per sufragi directe-, en conseqüència existeix un desnivell entre les proclamacions constitucionals i la realitat pràctica, i la majoria d'autors també refusen la idea del bicameralisme -Assemblea i Càmera Corporativa-, doncs el poder real estava en el govern⁷¹.

Rosas també parla dels objectius del corporativisme, dels quals diu que estant subordinats a òrgans de poder de naturalesa formalment liberal, està fet perquè res interfereixi en els principis fonamentals de les institucions polítiques, incentivar els agents econòmics evitant l'aspecte “negatiu” del liberalisme, i substituir la regulació dels preus del mercat pels de la corporació.

2.3.2. Societat i lluita de classes

En quant als sindicats nacionals, els oficials i únics legals dins del corporativisme, hi ha una teòrica llibertat d'inscripció, que acaba sent a la pràctica de tendència obligatòria, si més no a l'hora de cotitzar. Els gremis, per la seva banda, sí que són obligatoris, sent el costat patronal del corporativisme i òrgans d'intervenció econòmica, altament controlats per l'Estat i incentivats per

⁷¹ *Ibíd.* pag. 99

aquest per motivar als patrons, és a dir, que són òrgans de l'Estat per coordinar l'economia. Tot i així, no hi ha un pla coherent d'organització gremial, ni estratègia lògica ni equilibri -els patrons més forts parteixen amb avantatge-. Dues premisses: convergència entre treballadors i capitalistes -realment un sindicalisme vertical-, i harmonia i prudència a l'hora de fomentar la indústria per no perjudicar l'agricultura.

Els moviments sindicals són molt limitats en un sistema corporatiu, de fet, està pensat per això. L'estudi de Manuel Lucena confirma que els sindicats nacionals són estructures primitives amb exclusivitat de representació de treballadors, sempre subalternats i controlats pel poder, que es busca una col·laboració de classes i cooperació econòmica i social amb una mediació de l'Estat i que en l'escala de valors l'últim lloc l'ocupa el treballador⁷². Amb aquests principis, el que predomina és la jerarquia nació-individu. Per últim, abans de veure molt breument l'evolució del sindicalisme, només fer un últim apunt: els seus dirigents es trien en les assemblees a partir d'unes eleccions, però l'Estat es reserva el dret de dissolució del sindicat, així com la capacitat d'homologació dels electes i els estatuts. Els sindicats no són un factor d'enfortiment de la classe treballadora, l'objectiu de la legislació és la nació, amb els pilars de debilitat i control. I el mateix passa amb els gremis, doncs l'Estat no deixa camp lliure a ningú.

Fins gairebé el 1969 no canvia res de forma substancial, només que l'Estat cada cop guanya força sobre els sindicats. Lucena aporta la teoria de la "polvorització"⁷³, només es troben més de 5.000 afiliats als sindicats d'energia elèctrica, i els de tèxtil, construcció civil i metalls van cap als 3.000-3.700. És a partir dels anys cinquanta que alguns sindicats com el Sindicato Nacional de Bancários arribaran als 5.358 afiliats, i en general augmentaran tots a partir de llavors, sent sempre un fenomen essencialment urbà -2/3 estan concentrats en uns 5 districtes, i dels 320 sindicats, entre Lisboa i Porto n'acaparen 139-, doncs la majoria d'aquests són de districte, tot i que n'hi hagi d'àmbit nacional.

Als anys seixanta hi haurà un augment d'afiliats fins 1968, que amb la pujada de Caetano augmentaran ràpidament. En el 25 d'abril hi ha uns 1,6 milions de cotitzans, 600.000 contribuents i 900.000 socis, tenint en compte que la cotització era obligatòria, havent abandonat l'esperit de voluntariat per fer dels sindicats un instrument de masses.

Durant tot el Estado Novo els sindicats no tenen cap mena de força per defensar els interessos de la classe treballadora. El "cooperativisme" de classes era irreal, no hi va haver mai la voluntat per part dels patrons. No obstant, hem parlat del PCP com a únic grup opositor amb base

⁷² Lucena citat a Miguel Marques, Helder. "O movimento sindical durante o Estado Novo: estado actual da investigação". *Revista da Faculdade de Letras*. Historia, ISSN 0871-164X, N.º. 8, 2007, pag 300.

⁷³ *Ibíd.* pag 303.

clandestina dins de l'Estat, d'alguna manera havien de fer la seva lluita, i aquesta va ser a partir dels anys quaranta aprofitant el sistema. Així van abandonar el sindicalisme clandestí i van optar per la estratègia d'infiltrar-se a dins dels Sindicats Nacionals, amb èxit relatiu. "Entrismo sindical", un cavall de Troia, perquè els sindicats defensin el treballador i no el patronat. Així el PCP busca masses, ja que els sindicats nacionals són terreny privilegiat de lluita. Mai tindran un èxit total més per la indiferència dels treballadors al sindicalisme que per la repressió⁷⁴. Tot i així, aconseguiran crear la Intersindical, sindicat a nivell nacional del que durant la Revolució intentaran fer-ne l'únic.

Segons afirma Miguel Marques, una de les principals llacunes en l'estudi del sindicalisme del Estado Novo és el sindicat en sí, i el seu dia a dia⁷⁵, referint-nos, òbviament, als Sindicats Nacionals. Segons el que ell ha recollit, la síntesi es marca per les relacions dels dirigents amb el règim i els ideals d'Estat, el dilema entre l'interès dels treballadors i el nacional -incompatibles-, les divisions entre socis, i els conflictes patronal i Estat, amb subordinació del primer al segon. No cal dir res més per ara, doncs és una conclusió bastant òbvia si tenim en compte el que ja hem assenyalat els paràgrafs anteriors.

Els Sindicats Nacionals mai són instruments de millora de la qualitat de vida, ni de promoció de la col·laboració de classes, sinó que només es pretén involucrar ideològicament a la població, prohibir el sindicalisme lliure i horitzontal, i reforçar el control del Estat sobre els treballadors, patrons, i les activitats econòmiques⁷⁶.

2.3.3. Un Estat catòlic

I per acabar, el paper de l'Església Catòlica, i agafant la síntesi del gran expert del Estado Novo, autor referència per a tots els historiadors lusitans i altres, Manuel Braga da Cruz, podem establir de bon principi que aquesta tenia una relació de tal importància que sobrepassa el mer aspecte institucional⁷⁷, sabent d'on prové el mateix Salazar, el Centre Catòlic. Col·labora en promoure l'ascens de Salazar, la seva consolidació i la seva evolució. Representa un suport institucional del règim, a demés de possibilitar ideològicament la incorporació de masses i constituir-se com el principal centre d'extracció d'elits. No es pot parlar d'un Estat confessional, però sí d'un nacionalisme catòlic del segle passat⁷⁸. tampoc és comparable amb el nacional-catolicisme franquista, ja que no es prohibeix per exemple que el cap d'Estat no sigui Catòlic, el culte a altres

⁷⁴ Miguel Marques, Helder. "O movimento sindical durante o Estado Novo: estado actual da investigação". *Revista da Faculdade de Letras*. Historia, ISSN 0871-164X, N.º. 8, 2007, pag 313.

⁷⁵ *Ibid.* pag 309.

⁷⁶ *Ibid.* pag 313.

⁷⁷ Braga Da Cruz, M. i Rezola, I., op, cit, pag 201

⁷⁸ *Ibid.*, pag 201

religions, no es fa religió d'Estat, les jerarquies eclesiàstiques no ocupen per inèrcia llocs als organismes d'Estat, les escoles catòliques no eren subsidiades per l'Estat, i Déu no és constitucionalitzat. El laïcisme liberal/repblicà tenia el seu espai. Tot això s'entén per herència de la Vella República, que havia desprestigiada l'Església, i el Estado Novo en certa manera parteix d'aquesta base, no gensmenys també s'ha de tenir en compte que durant el segle XIX Portugal donava tanta importància a la institució catòlica, que amb tants privilegis i prerrogatives, més que afavorir, dificultaven la llibertat i autonomia de la seva acció. A això se li ha de sumar, comparant-ho al franquisme, tal com ho fa Braga da Cruz⁷⁹, que si bé el règim espanyol es basava en la separació de vencedors i vençuts naixent d'una Guerra Civil a “l'estil croades”, el Estado Novo és un compromís de forces, també entre religiosos i laics.

Es poden distingir, però, dues etapes diferenciades en quant a la relació Estat-Església, i el punt d'inflexió és la Segona Guerra Mundial, doncs a partir de llavors es troben certs sectors i personatges que discreparen del règim, com el bisbe de Porto, qui serà obligat a l'exili. Segons Inácia Rezola, l'Església del sector catòlico-progressista veia l'Estado Novo i el seu corporativisme massa polític i poc social, on sí hi trobaven ordre, però poc més. A sobre, van ser marginats en la construcció del corporativisme⁸⁰.

2.3.4. Més subordinats encara: *els indígenes*

En el apartat 2.2 s'ha exposat l'últim capítol del salazarisme i l'Estado Novo. Cal, però, parlar breument sobre la societat o, millor dit, l'individu indígena a partir de quatre premisses bàsiques, ja que si hem parlat de la societat a Portugal, seria inútil ignorar la realitat colonial, causa directa de la guerra i del desmembrament del sistema.

Sob o signo do Império és com ha anomenat Rui Ferreira da Silva al seu apartat sobre el tema⁸¹, doncs defineix clarament la situació. Els dirigents volen, com a objectiu prioritari, integrar mà d'obra africana a la economia europea -portuguesa-, però els negres són salvatges i per tant no es poden transformar en portuguesos civilitzats de forma artificial, afirmació que en realitat serveix per fer aquesta mà d'obra i el producte colonial més assequible i vulnerable. Caetano escriu: “els indígenes eren súbdits portuguesos sotmesos a la protecció de l'Estat, però sense ser part de la nació, si aquesta és considerada com una comunitat cultural i com a associació política dels ciutadans”⁸². Els faltaven requisits per assumir tal cultura, i no posseeixen la ciutadania. Pel mateix

⁷⁹ Braga Da Cruz, M. i Rezola, I., op. cit. pag 202

⁸⁰ Miguel Marques, H., op. cit. pag 314

⁸¹ Ferreira Da Silva, R., 1992, op. cit. pag 355-399.

⁸² Citat a Ferreira Da Silva, R., 1992, op. cit. pag

camí, Salazar destaca sempre la “protecció” a les races inferiors. De ciutadans “assimilats”, tot i que existents, són escassos, i és perquè si per ser considerat ciutadà s'ha de vestir com un occidental, o qualsevol requisit del Estatut dels indígenes, en tenen poques o nul·les possibilitats econòmiques⁸³.

El Codi del Treball dels indígenes de 1928 estableix els criteris de reclutament de mà d'obra, els serveis públics, les empreses agrícoles o industrials, els impostos, orientació dels cultius, etc., però també, amb el Estatut dels Indígenes de 1954, provinent de l'Acto Colonial -ja explicat anteriorment- hi ha l'obligació de plantar cultius per decret, la justícia la impartia el cap de lloc, i els delictes menors eren castigats corporalment.

Els únics canvis són el 1951, amb la Revisió Constitucional, que a part de canviar el nom de “colònies” a “províncies ultramarines”, suavitza lleugerament la legislació -en realitat només obeeix a la tossudes colonial del règim⁸⁴- i, ja en guerra colonial, al canviar de Ministre d'Ultramar amb Adriano Moreira, qui elimina el Estatut dels Indígenes el 1961 i suprimeix la obligatorietat de plantació. En teoria, seran tots iguals davant la llei, amb igualtat de salaris segons sexe o ètnia, s'establirà la llibertat de circulació, i es creen les universitats a Angola i Moçambic. Tot i així, Sánchez Cervelló parla del “Portugal pluricontinentat i multiracial” com un simple eslògan⁸⁵.

2.4. El marcel·lisme: *nova esperança?*

Marcelo Caetano no era una figura establerta per sobre dels grups de poder, però sí pertanyia a una tendència majoritària dins dels partidaris, ressentida pels projectes de govern, que debilitaren la seva activitat i del règim en general⁸⁶. Més liberal que el seu predecessor, es troba en un moment en que la guerra havia provocat un aïllament negatiu per les indústries lusitanes. Es denota un cansament en les Forces Armades i un allunyament de l'Església, desequilibris regionals⁸⁷, una població desinformada per la censura, molta emigració, i una dura repressió.

La guerra, sense perspectives, costava gairebé la meitat del pressupost de l'Estat, a part de comptabilitzar el total de 300.000 ferits i 8.200 morts portuguesos al final d'aquesta -el nombre a l'altre bàndol no està comptabilitzat-.

En quant a les primeres reformes són l'apertura política -els quals li costa el rebuig de sectors partidaris del règim-, l'intent de transformació dels sindicats en quelcom útil de negociació amb els patrons, la transformació de la PIDE en Direcció General de Seguretat (DGS) -realment sense cap canvi pràctic, tot i que els limita i imposa el control del Ministeri del Interior-, retalla la censura, i

⁸³ Ferreira Da Silva, R., 1992, op. cit. pag 370

⁸⁴ Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H., op. cit. pag 235.

⁸⁵ *Ibid.* pag 235.

⁸⁶ *Ibid.* pag 241.

⁸⁷ Loff, M., op. cit.

renova la UN amb més joves, ara anomenada Acció Nacional Popular (ANP). Vol ser vist com un tecnòcrata eficaç⁸⁸.

No obstant, a part de tot això, té intencions més àmplies, com en la llei electoral, sense tocar encara els immigrants i analfabets, o modificar la política colonial donant més autonomia. Però el Estado Novo no permet tals reformes, doncs segurament portarien a canvis encara més profunds. La Assembleia Nacional vota en contra de les innovacions i cauen peça per peça totes les intencions del marcel·lisme. Això comporta una desil·lusió entre la oposició, qui havia tingut esperances en Caetano, i sobretot entre els joves, tot radicalitzant-se. La tecnocràcia, però, sí que es fa notar, propers al Opus Dei, imitant Espanya, es produeix la modernització de l'educació.

La defensa de les colònies, és a dir, la continuïtat de la guerra, es justificarà en els portuguesos que hi viuen, però ell s'atreveix a dir que la independència de les colònies no suposa la pèrdua de nacionalitat per part de Portugal⁸⁹. Per destacar un últim fracàs primerenc, té un avantprojecte de revisió constitucional que pretén mediar entre liberals i l'extrema dreta, cosa que tampoc agradarà a ningú. El 1972, quan renovi Americo Thomaz per 7 anys més, es pot considerar definitivament que es retrocedeix altre cop cap a la dictadura en la forma anterior.

En quant a la vida social, hi ha certs aspectes a destacar breument. Fins el 1969 no es tocarà res respecte als sindicats, tot i les intencionalitats de Caetano, l'estructura sindical seguirà igual, l'Estado Novo recupera ràpid el seu control. No obstant, es pot considerar una certa "liberalització marcel·lista", segons ho destaca Miguel Marques⁹⁰. Un context de fortíssim creixement econòmic (2.1.3.), i un augment en cert moment de lluita social, exigia una major dinamització i autonomia dels sindicats, i generava un panorama complicat, sumant la disminució de la mà d'obra per emigració massiva i la guerra.

Algunes característiques d'aquest panorama les podríem considerar causes socials directes de la Revolució. Es reformaran aspectes formals del corporativisme, però se'n mantindrà l'essència, com bé conclouen Lucena i Barreto⁹¹. Els sindicats ja no seran homologats pel Ministre de Corporacions, sinó per uns tribunals de treball, el dret de dissolució ja no serà tampoc del Ministre, l'afiliació internacional tampoc... en definitiva, el govern perdrà poder sobre els sindicats nacionals, però a curt termini. Encara seguiran els candidats "elegibles", la burocràcia, i les noves institucions reguladores també seran dures com el govern o pitjors, es tracta doncs, de reformes molt prudentes i dependents de l'estabilitat política.

⁸⁸ Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H., *op. cit.* pag 242.

⁸⁹ *Ibid.* pag 245.

⁹⁰ Miguel Marques, Helder. *op. cit.* 2007, pag 312.

⁹¹ Lucena i Barreto citats per Miguel Marques, Helder. *op. cit.* 2007, pag 310.

Tot això provoca moltes vagues fins i tot en les classes mitjanes, agitació estudiantil, i en definitiva un moment crític, que s'ha anomenat el “surto sindical” de 1969-1970, considerat el moment de màxima vulnerabilitat del corporativisme. Sindicats fora de control estatal -estimat un 9%-, reunions intersindicals, etc. Hi jugaran un paper important els comunistes, doncs estaven dins dels sindicats legals, i serà llavors quan es crearà la Intersindical. Després, un cop acabat, la sortida és tornar altre cop enrere amb tot, que el 1972 encara s'agreuja més.

Marcelo Caetano s'obsessionarà per la maniobra de dretes, i l'oposició deixarà d'anar a les urnes, s'ajustaran el 1973 amb el Moviment dels Capitans⁹². Naixerà el Partit Socialista Portuguès (PS), ja que Mario Soares⁹³ havia tornat del exili, i serà en principi aliat del PCP. A part, també apareixerà la União dos Estudantes Comunistas (UEC), les Brigadas Revolucionárias (BR), grup armat escindit del PCP, i aquest últim crearà la seva pròpia branca armada, la Acção Revolucionária Armada (ARA), i els maoístes Movimento de Reorganização do Partido do Proletariado (MRPR) i el Partido Revolucionário do Proletariado (PRP)⁹⁴. Es pot considerar que part de l'oposició desperta i opta ja per mesures més dures. En quant als estudiants, representen una rebel·lia imparable.

Per últim, la Guerra Colonial, el problema més greu del Estado Novo. La defensa patriòtica del Ultramar comporta una oposició més perillosa, la militar. El malestar està en els rangs mitjos i inferiors de les Forces Armades perquè eren els que rebien més mal de la guerra, i les dificultats de l'exèrcit per reclutar, donades per la emigració -en part sent la mili una causa d'aquesta- fa prendre mesures insòlites al estat que encara empitjoren més la situació socio-professional d'aquests rangs. Les milícies passen a posseir diplomes militars amb una quarta part de la formació del ex-cadets -un any-. El 1973 començarà el moviment reivindicatiu que veurem seguidament.

3. LA REVOLUCIÓ DELS CLAVELLS

El cop d'Estat de 25 d'abril de 1974, amb la faceta romàntica del poble posant clavells als fusells i tancs militars, i que proclama el fi del Estado Novo i un nou règim democràtic, obre un procés revolucionari que durarà fins el 1976 amb la nova Constitució que configurarà Portugal com un Estat de dret, tot i que podria haver portat a molt més. Veurem aquí el seu procés i algunes de les seves interpretacions historiogràfiques. Per exposar unes primeres idees:

Hem observat que Portugal presenta una societat en trànsit a una modernitat socio-econòmica,

⁹² vid. infra. pag 30-32.

⁹³ Mario Soares és un personatge important pel Portugal d'avui dia, doncs va ser fundador i secretari general del PS, primer ministre i va arribar a President de la República més tard.

⁹⁴ Recomanable per l'estudi sobre les oposicions polítiques a la guerra colonial i el paper dels maoistes l'article: Cardina, Miguel. “Guerra à guerra: violência e anticolonialismo nas oposições ao Estado Novo”. *Revista crítica de ciencias sociais*, ISSN 0254-1106, N.º. 88 (2010) (Ejemplar dedicado a: Violência, memória e representação), 207-231.

amb èxode rural, emigració massiva, etc., i sotmesa a la més antiga dictadura de l'era feixista en la seva etapa *desarrollista*. En el moment de la Revolució, el país es troba geogràficament dividit en dos: el sud, amb fugida de capital i empreses, amb creació de propietats comunals que representaran unitats col·lectives de producció i la lluita sindical i de classe; el nord del Tajo -relativament-, amb una societat conservadora i catòlica, que serà el front de resistència a la Revolució, i hi haurà el terrorisme de dretes, però on també dominaran el MFA⁹⁵ i els sindicats. El moviment social a Portugal és previ a la Revolució. Hi va haver règim sense Salazar, a Espanya no sense Franco.

Abans que res, cal fer algunes consideracions, prestades de Manuel Loff, Raquel Varela i Josep Sánchez Cervelló. Insistim altre cop que, de partida, la Revolució dels Clavells és l'últim intent de revolució socialista -ja veurem en quin sentit-, és absolutament portuguesa, i és conseqüència directa de la guerra, però també de molts més factors⁹⁶. Ja hem insistit en el problema de la colonització i descolonització a Àsia i Àfrica, segons l'autor, una versió del que ja havia passat a Sud-amèrica. La Revolució és contemporània a la caiguda de la Unidad Popular Chilena (1970-1973), la crisi del Watergate i la caiguda de Nixon⁹⁷, dins dels fets post-68, i anterior a la Transició espanyola, per situar-nos. La Revolució dels Clavells és la pàgina portuguesa d'aquest moment històric.

Segons Sánchez Cervelló, podem afegir que té influència a Espanya, a l'Europa Mediterrània en general, a l'Àfrica -també aquí en la Guerra Freda-, i té una consciència universal romàntica com la Segona República espanyola. A part, apunta que, donats els fets de Xile, és també un contrapunt: Portugal proclama el socialisme i la pau universal, cosa impossible⁹⁸. En quant a la seva naturalesa, afirma que és de protagonisme militar, doncs d'aquest estament depèn el cop d'Estat i tots els canvis posteriors, i predominarà fins al novembre de 1975 i a fets pràctics fins la dissolució del Consell de la Revolució⁹⁹. Aquests militars són nacionalistes i colonialistes, però una guerra ensenya coses¹⁰⁰, i existia la influència marxista entre els més joves.

El 25 d'abril és un cop més brusc que el de maig del 1926 -també militar- i menys idealista¹⁰¹, perquè ve d'un malestar més gros de les Forces Armades. El cansament a les colònies, i els 13 anys de guerra amb atacs contra els capitans i oficials mitjos, és el que provoca aquest malestar. La

⁹⁵ vid. infra. pag 30-32.

⁹⁶ Loff, Manuel. *La Revolució portuguesa de 1974*, Cicle de conferències del GREF "La Revolució dels Clavells i Espanya", UAB, 14/3/2014.

⁹⁷ vid. supra. pag 6-13.

⁹⁸ Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 9.

⁹⁹ El Consell de la Revolució va ser posat en la dissolució de la Junta de Salvació Nacional ja en presidència de Costa Gomes, amb Costa Gomes, Otelo Saraiva i Vasco Gonçalves com a primers presidents, i amb la funció de delimitar el poder del president de la República i del govern, similar al Tribunal Constitucional d'Espanya sorgit de la transició.

¹⁰⁰ Loff, Manuel. op. cit. 14/3/2014.

¹⁰¹ Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 11.

Guerra Colonial serà el fort accelerador del canvi, i producte del cop militar i d'una conspiració que ensorra la dictadura en 19 hores. Però no podem obviar el protagonisme polític d'un poderós moviment obrer i social, no es pot interpretar la Revolució portuguesa anomenant els protagonistes militars i polítics únicament. Sobre això, Raquel Varela exposa més causes a la Revolució i un altre punt de vista.

El protagonisme del moviment social és part essencial d'una revolució. En el cas portuguès és de caire obrer, però no exclusivament, doncs entre els grans grups es destaquen assalariats industrials i agrícoles, serveis, el sector informal i intermig, però també estudiants i dones, això sí, amb les Forces Armades de base¹⁰². Es creen conflictes socials d'amplitud nacional, doncs un dels canvis més profunds serà, òbviament, l'eliminació del corporativisme. Segons l'autora, les causes i característiques de la Revolució es poden classificar en quatre: (1) derrota colonial, (2) la crisi econòmica, (3) el moviment obrer, i (4) la desorganització de les estructures polítiques i sindicals¹⁰³.

(1) La Revolució està marcada per la combinació de la lluita anticolonialista i per la irrupció de lluites a la metròpolis, i la mateixa reforça la legitimitat dels moviments d'alliberació en les colònies i precipita la independència en 19 mesos. Els 13 anys de guerra sense visió de solució política i una imminent derrota obren la crisi a les Forces Armades, columna vertebral del Estat. (2) La crisi econòmica de 1973 -amb la fallida del *Bretton Woods*- va en paral·lel als moviments de masses però de forma variable i desigual, en el cas portuguès va en conjunt i no és un fet ignorable. Provoca divisions en el sí nacional i fa inviable la guerra -un 40% de despeses de l'Estat-. Els anys 1973-1975 hi ha una caiguda fins a -4,3% de taxa de variació: això desmitifica que les empreses entressin en crisi per culpa de les reivindicacions laborals, doncs totes les potències baixen el PIB. Els treballadors veuen la crisi econòmica i militar com una oportunitat, ocupant i seguint la producció de fàbriques tancades. (3) El moviment obrer protagonitza la majoria de conflictes durant la Revolució: un 19% del tèxtil, un 15% de maquinària i metall, 9% de construcció i obres públiques, 7% de indústria química i alimentació, concentrades un 43% a Lisboa, Porto, i Setúbal, els llocs on es produeix valor directe i on es concentrava la classe obrera -jove-, doncs els anys 60 hi ha una gran emigració a la ciutat¹⁰⁴. El reformisme serà en sentit clàssic: vagues, reforma agrària, augment de salaris, i col·locant com a enemic la classe burgesa. Però en quant a l'organització, els Sindicats Nacionals són desacreditats, i, per herència salazarista, el moviment obrer no pertanyia a cap organització política. (4) El PS, nascut el 1973, era només un embrió de partit amb la base en la petita burgesia. El PCP de Álvaro Cunhal tenia una major organització política i, com ja hem

¹⁰² Varela, R. op. cit. 2011. pag 79.

¹⁰³ *Ibid.*, pag 79-81.

¹⁰⁴ *vid. supra.* pag 6-10.

insistit, era l'únic que havia estat durant el feixisme clandestinament. Tot i això, només tenia uns 3.000 militants -la majoria al sud-, que es multiplicarien fins als 100.000 el 1975. Voldran durant tot el Procés Revolucionari en Curs (PREC) que els moviments obrers s'agrupin a la Intersindical per tenir-ne major control. Per últim, destacar els catòlics progressistes, l'ala dreta amb el PPD -liberals del reformisme marcel·lista- i el CDS -en contra de la Constitució-. Dirigint, el MFA per sobre de tot -amb una estructura democràtica dins de les Forces Armades-. En general, un ambient polític des-estructurat.

Els grups armats -BR, ARA, etc.- i tots els grups polítics tenien accés a les armes, i en qualsevol moment podria haver esclatat una guerra civil. No va ser així, i la Revolució no va passar dels 20 morts -16 dels quals per terrorisme d'ultradreta, cal assenyalar-ho-, perquè les esquerres no van voler utilitzar les armes¹⁰⁵. Amb tot, el 25 d'abril és vist com a negatiu, i la Transició espanyola és la modèlica, que en realitat va ser més violenta.

En resum, la Revolució dels Clavells és una pàgina de la història de Portugal que realment es converteix en un punt apart. Veient la gran quantitat de coses que passen al moment, i les diferents interpretacions, intentarem fer-ho el més esquemàtic i senzill possible, i estructurar-ho per temes cronològicament, però tractant els actors de forma separada.

3.1. Oposició i Moviment dels capitans: *configurant el cop*

El dèficit d'oficials donat per la duració de la guerra i la emigració que aquesta va comportar fa prendre mesures al govern de Caetano per seguir amb la inútil guerra. Entre el juliol i agost de 1973 entraran milicians a l'exèrcit, per decret, amb les mateixes condicions dels que havien fet la formació pertinent per entrar al cos d'oficials amb diploma, però amb només un any de formació, quan els ex-cadets n'havien hagut de fer quatre. Aquesta mesura afectarà encara més els ànims dels dits oficials que veuran en això un empitjorament de la seva situació socio-professional, i no ho podran tolerar ni negociar com pretenia el govern¹⁰⁶. A partir d'aquest any, començarà el moviment reivindicatiu dels capitans ex-cadets, els més afectats per la mesura.

L'oposició política també estarà en contacte amb aquest moviment dels militars, doncs eren els militars on havien posat les seves esperances, tenint en compte la idea de que en el poble lusità dominava la subordinació a l'exèrcit¹⁰⁷.

Així, en el panorama de les Forces armades hi dominava el paper de la lluita entre milicians i

¹⁰⁵ Loff, Mael. op. cit. 14/3/2014.

¹⁰⁶ Sánchez Cervelló, J., i Torre, H. op. cit. 2001.

¹⁰⁷ Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H., op. cit. pag 249.

ex-cadets¹⁰⁸. Al agost del 73 naixerà el Moviment dels Capitans -futur MFA-, i el 9 de setembre una petició oficial des d'Angola per la dimissió del govern amb 700 firmes, una verdadera bomba atòmica pel règim, que finalment no és utilitzada¹⁰⁹. Al contrari d'això, s'optarà per la força d'un cop militar, i sense el compromís que implica un paper firmat.

El llibre titulat “*Portugal e o futuro*” (febrer de 1974) de António de Spínola¹¹⁰ marca un punt d'inflexió en la imatge del règim i el Moviment dels capitans. Tots els protagonistes ho mencionen, tot i que el llibre tingui una dubtosa originalitat, opina Sánchez Cervelló¹¹¹, ja que només filtra informes i diu el més evident. En aquest llibre es basarà part del cop d'Estat i la seva motivació, encara que Spínola fos partidari d'un altre tipus de solució a la guerra.

Però li valdrà per ser un personatge molt influent en l'oposició militar, i serà escollit juntament amb Costa Gomes¹¹² en la reunió de Cascais en la comissió pel moviment, que s'ampliarà a les Forces Aèries i la Marina, cossos que fins llavors s'havien mantingut prudents. Apareixeran ja noms com Otelo Saraiva de Carvalho¹¹³ o Vítor Alves com a direcció el 5 de desembre, i el 5 de març es farà el programa polític; acabava de néixer el Moviment de les Forcs Armades (MFA).

En quant al programa, destacar que afirma que l'única sortida possible és el canvi de govern i president, i que estan convençuts de proclamar el que vol la majoria de la població¹¹⁴:

- Creació de la Junta de Salvació Nacional (JSN).
- Destitució del President i el govern, Assemblea Nacional, etc.
- Destitució dels governadors civils en el continent i ultramar, així com a les illes.
- Dissolució de la DGS, Legió Portuguesa i Juventuts.
- Entrega a les FFAA d'individus acusats de crims contra l'ordre polític instaurat per la JSN i mentre aquesta sigui vigent.
- Amnistia immediata.
- Govern provisional fins i durant el període constituent i la creació de la Assemblea Nacional Constituent.
- Llibertat de reunió, associació i altres.
- Economia al servei del poble, en particular als més pobres.
- Millora de la qualitat de vida.
- Solució a la Guerra política i no militar.

¹⁰⁸ Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 19.

¹⁰⁹ Sánchez Cervelló, J., Torre, H., op. cit. 2001.

¹¹⁰ Governador militar de Guinea-Bissau 1968 i 1972, va rebutjar ser Ministre de Ultramar el 1973 per intransigència a Caetano per la política de guerra, i finalment va ser anomenat vice-cap de l'Estat Major de les Forces Armades. Serà quan publicarà *Portugal e o futuro* (1974) que li valdrà per ser apartat de les seves funcions el 17 març després del cop d'Estat fallit. Serà el primer President de la República en la Revolució.

¹¹¹ Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 26.

¹¹² Involucrat en el intent de sublevació de Botelho Moniz, i el 1970 serà comandant de la regió d'Angola fins el 1972 que serà anomenat Cap d'Estat Major de les Forces Armades (CEMFA), fins el març del 1974 que serà destituït igual que Spínola. Durant la Revolució, serà CEMFA i després President de la República.

¹¹³ Important veterà de guerra a Angola que dirigirà al 25 d'abril l'ocupació de Lisboa i més tard dirigirà el COPCON, sent una figura molt influent durant la Revolució.

¹¹⁴ Programa del MFA a Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 60-64.

- Debat obert al respecte de l'anterior, just i franc.
- Pau.
- [...]

El 16 de març hi haurà un intent de cop d'Estat fracassat, doncs els militars que no estaven dins el MFA -principalment del cos d'elit dels paracaigudistes- es declaren fidels al règim del Estado Novo. A partir d'aquest moment, Spínola i Costa Gomes queden rellevats de les seves funcions i seran apartats. Otelo Saraiva agafarà les rendes del MFA i convocarà una nova reunió el 24 de març. Han d'actuar ràpid, sinó la DGS prendrà mesures. L'1 de maig hi ha eleccions presidencials, i durant la seva preparació, en el 22 i 29 d'abril és quan la DGS està més ocupada en les esquerres, per tant, la seva oportunitat per actuar.

Mentrestant, les potències occidentals estaven molt ben assabentades del que passava, sobretot Anglaterra, França i, com no, la CIA¹¹⁵.

3.2. La Revolució

3.2.1. El cop d'Estat: 25 d'abril de 1974

El pla d'operacions del 25 d'abril, fet per Otelo Saraiva, té com a objectiu primordial el control de Lisboa i les seves bases militars, i també el control de la base de Porto per evitar un contraatac des del nord. Però tot i el programa del MFA, es presenten dissidències entre els militars que marcaran els dos anys de Revolució. Igual que al 1926, volen adequar la política als seus interessos¹¹⁶, i tenen clar que volen ocupar el poder, però no què fer-ne. En primer lloc, Spínola i els seus seguidors, colonialistes, que volen un imperi federal; en segon, els futurs derrotats a partir de la Revolució partidaris del Estado Novo; i per últim, el MFA, els quals volen la pau a tota costa.

En la preparació de la “operação fim regime”¹¹⁷, Spínola serà protegit, i Costa Gomes refusarà tal protecció, segons Cervelló, demostrant el seu caràcter clau per la Revolució posterior. Les cançons *E depois do adeus* i *Grandola Villa Morena*, cançons d'èxit, marcarien l'inici de les operacions a través de la ràdio pública, doncs així el senyal no podia ser interferit, a partir de les 00:30 hores.

En breus s'ocupen les principals cadenes i ràdios del país -perquè el govern no pogués mobilitzar les seves forces-, la Caserna General, la Base Militar de Lisboa, i es fan dos comunicats: als metges, com a maniobra psicològica per mantenir la població fora dels moviments, i un altre dirigit a tothom, dient que les Forces Armades volien alliberar el país i que ningú intervingués.

¹¹⁵ Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 33.

¹¹⁶ Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H., op. cit. pag 249.

¹¹⁷ Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 39.

Després, s'ocupa la Caserna Militar Nord, a Porto.

Els afins al règim reaccionen massa tard. A les 12:30 es produeix el denominat “cerco do Carmo”, que tot i el comunicat anterior, la població hi és present cridant “*Morte ao fascismo*” i càntics contra la PIDE/DGS. Allà, al centre de Lisboa, s'obliga als dirigents a entregar el poder. Caetano només acceptarà traspasar-lo a una persona, que és António de Spínola, perquè el poder no caigui al carrer. Després serà detingut a casa seva Américo Thomaz, i la DGS caurà 4 hores després, havent matat quatre civils davant de la comissaria durant les protestes.

La recent creada Junta de Salvació Nacional (JSN) negociarà amb el MFA i s'iniciarà el primer enfrontament entre spinolistes i ex-cadets. Aquesta reunió, explicada per Vítor Crespo¹¹⁸, serà molt tensa, però els spinolistes estaven ben assentats en influència. Finalment, Spínola quedarà com a President de la República i Costa Gomes com a Cap d'Estat Major de les Forces Armades.

Les forces clandestines i la població havien entrat en escena i seran claus per la transformació del cop d'Estat en una revolució. El Estado Novo és derrocat i comença així la Revolució dels Clavells.

3.2.2. Vida política, vida militar (1974-1976)

Per fer un resum sobre el procés polític i institucional de la Revolució, cosa molt lligada al estament militar, prendrem com a referència a Josep Sánchez Cervelló, doncs les seves obres agafen sobretot aquest aspecte. Destacar, però, que el període de la Revolució va ser seguit per les potències en ple marc de la Guerra Freda, sobretot per part dels Estats Units, que no només van actuar com a observadors, sinó que la seva actuació és actualment considerada més gran del que es pensava, fent reunions amb el President Costa Gomes i donant ajudes als sectors que consideraven¹¹⁹. Tot i així, considerarem els fets des de la perspectiva portuguesa, que ja són prou significatius i tenen una importància més transcendent.

Tot el període des del 25 d'abril al 25 de novembre de 1975, i considerablement fins l'any següent, és conflictiu, això és una cosa clara. Alguns historiadors revisionistes pretenen dir que la Revolució no passa en democràcia, i tot i la interferència continua dels militars -i que d'eleccions pròpiament dites per la presidència no n'hi va haver-, sí que va ser un període democràtic, afirma Cervelló¹²⁰.

Coincideixen Cervelló i Raquel Varela en què hi va haver una recomposició militar tant

¹¹⁸ Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 42.

¹¹⁹ Sobre el tema, veure: Lemus, E. “La reacciones de la administración Ford ante el 25 de abril” en Varela, Raquel. et. al. *El fin de las dictaduras ibéricas 1974-1978*. Coord. per Encarnación Lemus, Rosas, Varela.. Centro de estudios andaluces, Pluma. Sevilla, 2010. pag 41-62.

¹²⁰ Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 44.

estructural com doctrinal¹²¹. Dins de les Forces Armades s'utilitzava la democràcia a través de l'Assemblea del MFA, on hi van arribar a estar representats fins i tot soldats, cosa inusual en qualsevol altre país, i que després de la Revolució ja no serà possible. La seva hegemonia en el país és deguda a que el principal problema de la dictadura fos la guerra, això és clar, però també perquè sempre havien disposat d'una autonomia política i per la subordinació de la població als militars que estava molt arrelada¹²².

Entrant en els grups polítics, que ja hem esmentat anteriorment, seran bàsics el PCP i el PS, amb la seva rivalitat cada cop més gran. Les institucions creades i que dominaran el curs de la Revolució, és a dir, el PREC, són la JSN -militar, que després passarà a dir-se Consell de la Revolució (CR)-, els governs provisionals -amb molts canvis i enumerats, escollits pel President-, i el mateix President. Però ja hem dit, i insistim, que la columna vertebral del país durant el PREC són les Forces Armades. En general, les característiques comunes són: el lideratge militar, la subordinació dels civils, i la lluita entre els grups polítics i militars per imposar el seu punt de vista¹²³. Tot i així, si llegim atentament a Raquel Varela, ens adonem de que la subordinació civil no va ser tan clara i que va ser difícil per les autoritats¹²⁴.

Segons hem vist, i sense discussió ni elecció, Spínola serà President de la República, tot i que segons Rosa Coutinho: “*Spínola era um prepotente e um caudillo em potencial, e prejudicou a JSN, ele decide tudo*”.¹²⁵

El PREC el podem separar en 3 etapes, del 25 d'abril al 30 de setembre de 1974 (PREC A), del 30 de setembre al 11 de març del 1975 (PREC B), i des de llavors fins al 25 de novembre de 1975 (PREC C).

El **període A** està marcat per la dissidència entre Spínola i el MFA, que, per cert, queda com a aliat amb l'esquerra. Aquesta dissidència és donada pel problema colonial¹²⁶. Spinolistes volen seguir la defensa de les colònies de l'Imperi però buscant una altra via diferent de Caetano, el federalisme. El MFA vol acabar ja la guerra, i vol donar la independència a les colònies, doncs és la única solució política viable; els moviments d'alliberació a les colònies són completament conscients del seu poder en el moment, ja que entenen la Revolució com una declaració de la impossibilitat de guanyar la guerra per part de Portugal, i ataquen encara més, reafirmant la solució del MFA. Spínola s'aliarà amb les dretes, però dimitirà el 30 de setembre havent de reconèixer el

¹²¹ Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 44. i també a Varela, R. op. cit. 2011. pag 79.

¹²² Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 45.

¹²³ Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H., op. cit. pag 249.

¹²⁴ Varela, R. op. cit. 2011. pag 79-92.

¹²⁵ Sánchez Cervelló, J., Torre, H., op. cit. 2001.

¹²⁶ Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H., op. cit. pag 250

dret a la independència, després d'haver fet un intent de força amb la ultradreta que falla -l'anomenada majoria silenciosa havia de sortir al carrer i provocar violència contra els moviments d'esquerres per declarar l'Estat d'excepció i donar més poder al President-. A partir d'aquest moment la independència de les colònies és inevitable i es produeix en breus mesos sense aturar-se.

En l'exèrcit, en un principi, hi ha unanimitat, però es va desfent quan veuen que Spínola anava al revés, intentant reimplantar la tradicional jerarquia militar i reforçant les accions bèl·liques a les colònies. Moltes tropes es desmotiven i ho demostren amb indisciplina, fent que el President acusi als marxistes de infiltració a les Forces Armades i es situï més a la dreta. Així podem entendre el definitiu divorci entre Spínola i el MFA, un a la dreta i un a l'esquerra. Quan Spínola abandona el seu lloc, l'exèrcit no estava en mans dels alts oficials, sinó dels comandants i capitans. Crearan la Comissió Coordinadora del Programa perquè es compleixi el programa del MFA.

Dins d'aquest període els governs no tenen més paper que el de ser decisius pel futur de Spínola. El Primer Govern Provisional, amb el PCP, PS, i PPD, entre d'altres, junt amb Adelino Palma de Carlos com a President del Consell, intentarà donar poder a Spínola, mentre que el Segon Govern Provisional, amb l'entrada del MFA com un grup més però realment amb més control, i amb majoria del PS, anirà al contrari, cosa que farà caure a Spínola per un barranc cada cop més alt.

El **PREC B** ja és més convuls i complicat, intentarem anar ràpid. En primer lloc, l'entrada de Vasco Gonçalves¹²⁷ al Tercer Govern Provisional, i el predomini del MFA. Costa Gomes passa a President de la República. Trobarem tres blocs: **Gonçalves** -gonçalvistes- amb el **PCP**, **Otelo Saraiva** i **COPCON**¹²⁸ -a l'extrema esquerra leninista-, i **Melo Antunes** amb el PS i el PPD. Des de Brasil dirigint, Spínola crea el Movimento Democrático de Libertação de Portugal (MDLP), un grup d'acció política anticomunista amb xarxa terrorista.

Es prepararan les eleccions de 1975, i es declararà el dret d'associació, etc. L'extrema dreta, així, queda fora de la llei, i la dreta moderada queda en una situació compromesa, cosa que els acostarà al PS.

Naixerà el Pla Econòmic i Social de Melo Antunes, moderat de dretes, per definir el sistema econòmic, que consisteix en fer l'Estat propietari del 51% de les accions d'empreses clau com electricitat, acer, tabac, i crear empreses estatals. Això provoca una bifurcació entre els socialdemòcrates, progressistes i pluralistes, i leninistes -que volien trasplantar la Revolució d'Octubre¹²⁹-.

¹²⁷ Coronel de enginyeria el 1973, és redactor del MFA i membre de la CCP, Primer Ministre des del Tercer al Cinquè Govern Provisional.

¹²⁸ El COPCON és el Comandament d'Operacions Continentals, repressor dels canons antirevolucionaris.

¹²⁹ Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 51.

En realitat, qui està al control és el PCP gràcies a Gonçalves, i a part tenen gran poder al carrer. Els Gonçalves són majoria al MFA i la seva Assemblea dels 200 -rangs mitjos i baixos- i el Consell dels 20 -oficials-. Aniran més enllà del pla de Antunes. També voldran controlar des de l'Estat les indústries i la terra sense límits, i lluitar per la unitat sindical¹³⁰. Aquest últim objectiu, segons Cervelló, era refusada pels spinolistes i socialistes per anar en contra de la llibertat sindical.

L'11 de març marcarà un punt de canvi, amb l'intent de cop d'Estat per part de Spínola i la ultradreta, que donarà al PCP i gonalvistes les raons que els faltaven per guanyar hegemonia i retirar les demés forces. És aquí quan es pot ja parlar de intent de revolució socialista i en què Portugal, tot i no abandonar mai l'OTAN, en alguns moments podria haver-se canviat de bloc amb la URSS. A part, els maoistes tindran ara més dificultats per les operacions¹³¹ -atacar el PCP, bàsicament-.

El **PREC C** és el període on neix en Consell de la Revolució (CR), substituïnt la JSN i controlat per el PCP. Importants són les nacionalitzacions, els dos governs -quart i cinquè-, que els soldats entren a l'Assemblea del MFA, les eleccions del 25 d'abril de 1975 i els pactes Partits-MFA.

En el Quart Govern Provisional es poden destacar les primeres nacionalitzacions, que aniran lligades als bancs, el petroli, gas, electricitat, tabac, siderúrgia, cervesa, ciment, transports marítims i socials, cel·luloses, construcció, reparació naval, camions, etc.¹³², i la Reforma Agrària, doncs el sud del país encara era habitat per assalariats agrícoles sense terres ni seguretat. Amb això es refusa definitivament el pla d'Antunes.

El PS pressionarà per les eleccions promeses al programa del MFA, que havent-se de fer al març, s'aniran posposant per fer-se el 25 d'abril, un any després del cop d'Estat. Els gonalvistes, que s'havien consolidat al govern i estaven millor cohesionats¹³³, també estaven ben consolidats als serveis secrets, la cúpula de l'exèrcit, l'armada i els suboficials, fins i tot dominaven el carrer tot i que no es demostraria a les eleccions, però la jerarquia de les Forces Aèries era desafecte i això els costaria el seu predomini a la llarga.

A les eleccions tot gira, i és que el PCP surt escaldat del resultat tot i haver tingut avantatge en la competició per la campanya: PS un 34,8%, PPD 24,3%, PCP 14,4%. La solució per part del govern és arrancar poder a l'Assemblea Constituent, trencant així amb els moderats.

Les nacionalitzacions aniran en augment, mentre que els socialistes encapçalaran un bloc polític-militar -PS, CDS, PPD, Església i recolzament d'Occident- contra els gonalvistes, reclamant

¹³⁰ Varela, R. op. cit. 2011. pag 79-92.

¹³¹ Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 53.

¹³² Varela, R. op. cit. 2011. pag 88.

¹³³ Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H., op. cit. pag 251.

el respecte a les eleccions. Davant del PCP, gonçalvistes, i sense oblidar el COPCON, es busca un punt mig, i es fa el Primer Pacte Partits-MFA: un executiu gonçalvista militar, on els partits només tindrien capacitat d'intervenció. La futura Assemblea democràtica només tindria competència per fer la Constitució.

El següent 1 de maig, dia del treballador, el PS es queda sense poder fer el manifest, i el dia següent Soares convoca una segona manifestació a Lisboa amb el lema “Intersindical per via electoral!”, amb la voluntat de disputar el seu poder al carrer amb el PCP¹³⁴.

Així el PS lidera la lluita contra la “dictadura comunista” del PCP i el MFA. Aquest últim, havia fet l'intent de plantejar un canvi per anular les eleccions i establir el poder militar en una organització Poble-MFA. El Pla d'Acció Política del CR el 21 de juny, que buscarà fer pau entre tots, aprovarà els pactes Partits-MFA i Poble-MFA, aquest últim contradictori amb el pla del CR, però fet expressament¹³⁵.

El 10 de juliol el PS abandonarà el govern i 6 dies després ho farà el PPD. El 19 del mateix mes es produirà una manifestació “monstre” a favor del PS. Mario Soares demana la dimissió de Gonçalves. Així naixerà el Cinquè Govern Provisional, encara amb Vasco Gonçalves al capdavant. Davant d'això, s'escriurà per iniciativa de Melo Antunes el famós “Document dels 9”, firmat per 9 membres del CR, criticant a tots els cantons, però especialment als comunistes. Tindrà un impacte relatiu, doncs Costa Gomes prefereix que Gonçalves es cremi sol abans que cessar-lo i crear un conflicte als seus partidaris¹³⁶, dient que es govern és de transició i provisional.

Al carrer es produirà un fet transcendental, que podria anar millor al punt següent, però que cal ser mencionat ara. L’“Estiu Calent” consisteix en una disputa violenta entre el PS -amb recolzament de l'Església- i el PCP, en què es cremen seus del PCP quan al nord el Tajo havia crescut el anticomunisme. El haver volgut controlar l'Estat passa factura als comunistes de Cunhal, i els gonçalvistes, degut al aïllament dels seus aliats, buscaran més recolzament amb el COPCON. És en aquest moment que la situació de Portugal, fins al novembre, es posarà en primer pla del context internacional.

Encara més, l'esquerra castrense perd la majoria a les assemblees militars del MFA, guanyant força els moderats. A Tancos, els dies 2, 3 i 5 de setembre, es decideix integrar militars no gonçalvistes al Sisè Govern Provisional de Pinheiro de Azevedo. Es primarà més la victòria electoral que no la dinàmica revolucionària¹³⁷. El PS guanyarà la majoria al govern, i el PCP

¹³⁴ Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 55.

¹³⁵ *Ibid.*

. pag 56.

¹³⁶ Lemus, E., op. cit. 2011. pag 41-62.

¹³⁷ Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 58.

quedarà amb només un integrant.

Però amb els conflictes socials i militars encara en auge, en què el MFA volia l'aliança amb el Moviment Obrer i la nova organització Soldats Units Venceran (SUV) en contra del MFA i "l'exèrcit burgès", la lluita armada contra el PCP, i un llarg etcètera de peces dins la sopa, es feia impossible governar: el sisè govern de Pinheiro dimitirà, sent el primer govern en fer-ho a Europa.

Segons Cervelló, *"la prova palmària de que la Revolució va ser preeminentment militar rau en què els derrotats a Tancos van procurar impedir el normal funcionament del VI Govern a través de la indisciplina militar i això va obrir la creació d'una organització secreta en el sí de les Forces Armades; els SUV, amb la finalitat d'impedir l'operacionalisme de les casernes dels caps moderats, estaven convençuts de que sense recolzament militar, Pinheiro no podria governar, i així va ser"*.¹³⁸

Però no només va ser això, sinó que les organitzacions civils encapçalades per el PCP¹³⁹ -segons Varela aquestes organitzacions no anaven amb el PCP¹⁴⁰- van col·lapsar la vida laboral amb una escalada de transfons polític culminada amb la vaga de la construcció i el segrest dels diputats i Pinheiro, reclamant obligant-lo a pujar un 44% els salaris.

El 25 de novembre podem donar per finalitzat el PREC, doncs un desplegament de força dels moderats -encapçalats per Eanes¹⁴¹- i els revolucionaris-gonçalvistes -amb Rosa Coutinho- fa guanyar als primers gràcies a l'adhesió del COPCON -jugant amb les contradiccions de Otelo Saraiva, qui criticava als gonçalvistes per revisionistes i buròcrates, havent pogut guanyar junts contra els moderats¹⁴²-. El cop de l'esquerra militar intentant ocupar bases aèries serà neutralitzat per Eanes, i Costa Gomes convenç in-extremis al PCP de no entrar en guerra, acabant tot amb 3 morts.

Paulatinament el PCP perdrà el control de les Forces Armades i, en conseqüència, del Estat¹⁴³, i els de Eanes guanyaran la confrontació.

En el novembre de 1975 es fan les noves lleis que deixaran sense vigència els pactes Partits-MFA, i sotmeten les Forces Armades al poder civil, reorganitzant altre cop aquestes. El MFA deixa de ser una organització autònoma, però s'integra el seu esperit a tot l'exèrcit. Varis autors coincideixen en dir que en aquest moment guanya la contrarevolució, ja que es tira enrere en molts aspectes.

La "normalització" política es produeix d'aquí fins al final de la Revolució i fins més tard, amb les Forces Armades purgades dels comunistes i copconistes. No obstant, el CR segueix vigent fins

¹³⁸ Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 58.

¹³⁹ Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 58.

¹⁴⁰ Varela, R. op. cit. 2011. pag 79-92.

¹⁴¹ Militar que serà el President de la República després del PREC.

¹⁴² Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 59.

¹⁴³ Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H., op. cit. pag 250.

el 1982, i el President de la República serà un militar -Eanes- fins el 1980 quan Soares serà anomenat com a tal.

3.2.3. Moviments socials

El MFA no perseguia una revolució, no ho tenia previst
Vasco Gonçalves¹⁴⁴

No caldrà repetir les idees bàsiques d'aquest apartat¹⁴⁵, així que només es tractarà, havent vist durant tot el treball el pes dels moviments socials -i des-moviments, en el cas del Estado Novo-, de parlar molt breument de quins van ser, perquè i fins a quin punt van arribar a influir, aprofitant la síntesi de Raquel Varela¹⁴⁶.

El dia 25 d'abril milers de persones surten al carrer, malgrat que el MFA no ho volia, i criden “*Morte ao fascismo!*”. Cerquen el Carmo, obren les portes de les presons de Caxias i Peniche, i desmantellen la PIDE, seguint l'exèrcit però per iniciativa pròpia.

Els primers fets a destacar són l'ocupació de cases i fàbriques, fet que es repetirà durant tota la Revolució de forma progressiva. Les primeres, les cases buides de Boavista -a Lisboa-. També s'ocuparan les seus dels Sindicats Nacionals i el dia 30 es fa el mateix al Ministeri de Corporacions i Seguretat Social, que passarà a dir-se Ministeri del Treball. El mateix dia, 10.000 estudiants es reuneixen al plenari del Institut Superior Tècnic, i els treballadors de construccions civils ocupen el sindicat. Apareix el Moviment d'Alliberació de la Dona (MLM), i ja hem vist les característiques demogràfiques de Portugal en quant a sexes¹⁴⁷.

El dia 1 de maig, amb uns 0,5 milions de persones a Lisboa, reuneix en total un milió de manifestants a tot Portugal. La primera quinzena de maig està marcada per les vagues, ocupacions de fàbriques, manifestacions, etc., de l'extrema esquerra contra la guerra i les condicions socials, per tant, la Revolució va més enllà del factor institucional i polític. La segona quinzena presenta un enduriment dels conflictes amb el Primer Govern Provisional, tot i el recolzament del PCP¹⁴⁸, i més quan aquest govern puja el sou mínim a 3.300 escuts, lluny dels 4.000-6.000 que reivindicava la població.

Del 25 d'abril al 1 de juny, el primer mes, es comptabilitzen unes 97 vagues 8 segrestos de persones, superant de sobres el “Surto Sindical” de 1969. Impressiona no tant el número sinó la

¹⁴⁴ Sánchez Cervelló, J., Torre, H., op. cit. 2001.

¹⁴⁵ vid. supra. pag 27-30.

¹⁴⁶ Varela, R. op. cit. 2011. pag 79-92.

¹⁴⁷ vid. supra. pag 6-10.

¹⁴⁸ Varela, R. op. cit. 2011. pag 80.

dinàmica “salvatge”¹⁴⁹, doncs es regien per assemblees democràtiques al marge del PCP, el PS i els sindicats -sobretot Intersindical-. Per tant podem apreciar que el moviment obrer no estava sotmès al PCP, que volia la unió sindical a la Intersindical. 958 conflictes entre el 1974 i el 75, amb sanejament de feixistes en el 50% dels cassos a empreses, gestors i administradors.

A finals de maig del 1974, no només veiem un Portugal que elimina el feixisme, sinó que arribaven a qüestionar la propietat privada dels mitjans de producció¹⁵⁰. Lisboa, amb la vaga de panaderes, autobusos, i la CTT -correu, telègraf, telèfon-, es queda sense bus, tramvia ni pa.

Cal fer, però, una consideració a la naturalesa de les organitzacions. Per una banda, els intents del PCP per estructurar i dominar el moviment a partir de la Intersindical, i per altra, la realitat: juntes amb comissions de treballadors a les empreses i fàbriques, en contra dels sindicats, que eren el nucli real dels conflictes; el PCP i els sindicats en dirien “formes salvatges d'organització, instruments del patronal i del divisionisme”¹⁵¹.

El estiu del 74 destaca per 3 vagues amb impacte polític i econòmic: als Transports Aeris Portuguesos, la Jornal del Comerç i els drassaners navals de la Lisnave. Però no ens aturarem a explicar cada una d'aquestes, només que són reprimides pel mateix govern en què hi ha el PCP i PS amb armes. Els acomiadaments, l'augment de violència al carrer i els segrestos agreugen la crisi.

El 27 d'agost del 74, la Llei de vaga estableix que (1) els contractes col·lectius no podran ser negociats fins la fi del plaç, el que significa que la inflació es menjaria els salaris, (2) es prohibia la vaga a les forces militars i militaritzades, policia i magistrats judicials, cosa que crea malestar, (3) es prohibeix el ces aïllat de treball al personal col·locat a sectors estratègics de l'empresa -evitant desorganització en el procés productiu i l'ocupació de les cases de treball-, (5) garantia a l'entitat patronal el dret de *lock-out*, i (6) prohibia la vaga política o de solidaritat. A partir d'aquí, les vagues van en contra d'un govern quan promulga lleis antioperàries, restrictives de la lluita contra l'explotació capitalista. Repudien el dret dels patrons a col·locar milers de treballadors a la misèria amb el *lock-out*.

La crisi econòmica és intensificada en la tardor i l'hivern de 1974, amb acomiadaments i tancaments, com a forma d'eliminar costos amb el capital variable, en un intent d'impedir la caiguda de la taxa de lucre¹⁵².

En quant a la demografia, s'aprecia una disminució d'emigrants i el tancament de les remeses de l'emigració, la tornada de soldats, que impliquen una generalització de les lluites per les millores

¹⁴⁹ ibíd. pag 83.

¹⁵⁰ ibíd. pag 84.

¹⁵¹ ibíd. pag 84.

¹⁵² Varela, R. op. cit. 2011. pag 86.

salarians i el manteniment de la producció.

El 1975 representa un salt qualitatiu en les lluites, amb una caiguda superior al 4% del PIB. 200.000 acomiadats, exili de patronal, tancament de fàbriques, qüestionament de la propietat. I serà ja el 3 de gener que començarà la nacionalització de la banca i les asseguradores amb el suport dels seus treballadors. Es veurà afectat per primer cop el grup dels “7 magnífics”, entre d'altres el grup Espírito Santo, que durant la dictadura havien estat els més beneficiats econòmicament. La Revolució sobrepassa les mesures clàssiques de paralització de la producció i el debat sobre el proletariat obté contorns socials inesperats. Alguns membres de sindicats, diran que no volen ser dirigits per la direcció del sindicat com si aquest fos un patró més¹⁵³.

Les victòries dels treballadors i les nacionalitzacions suposen un doble poder dels moviments socials. L'11 de març, amb el cop de Spínola, comença una nova etapa, doncs la democràtica es considera sobrepassada pels protagonistes, és a dir, amb la democràcia adquirida, el socialisme és una possibilitat. Encara es radicalitza més la situació social, amb vagues i amenaces per part de tots els sectors, mitjos i assalariats.

Llavors és quan es nacionalitzen desenes de grans empreses, i les ocupacions de cases es van estenent a tot el territori. La resta de nacionalitzacions van arribant seguidament. Hi ha una millora qualitativa de l'organització, i molts autors veuen en el 11 de març un enduriment de la Revolució i la dualitat de poders¹⁵⁴, doncs el govern es veu obligat a pujar altre cop els salaris mínims i mantenir alguns preus per pressió del PCP. S'aconsegueixen moltes millores en la qualitat de vida: salaris, paga de nadal, contracte col·lectiu, protecció social, maternitat, invalidesa, etc. L'Estat del benestar a Portugal no arriba a partir de la Segona Guerra Mundial, sinó en la derrota del feixisme, vint anys després que la resta de l'Europa Occidental -exceptuant Espanya-.

Tot es pot considerar una victòria dels treballadors, una derrota del capitalisme i la propietat, poder en la lluita de classes i confiança adquirida. No obstant, en els mesos següents els fets canviaran de ruta. Raquel Varela defineix l'Estiu Calent de 1975 com una lluita d'obriers contra la “batalla de la producció”, semblant a la post-guerra. Les juntes de treballadors tindran el control de la producció davant d'una batalla violenta del PS contra el PCP i l'extrema esquerra, segons Varela, una “*campanya violenta anticomunista*”¹⁵⁵, tot i que Soares mai ho definirà com a tal.

El govern que quedarà en l'Estiu Calent, amb el PCP fora de combat, serà de caire militar, i no aconseguirà estabilitzar ni fàbriques, ni empreses, ni militars. Ningú, ni el PCP, el recolzarà. Així començarà la crisi revolucionària, en el sentit que estem tractant, i començaran les polítiques

¹⁵³ ibíd. pag 87.

¹⁵⁴ ibíd. pag 88.

¹⁵⁵ Varela, R. op. cit. 2011. pag 88.

contrarevolucionàries a partir del VI govern el 29 d'agost. Podrien haver passat dues coses, o bé l'Estat quedava sota la direcció dels treballadors, o es sobreposava un cop contrarevolucionari de la burgesia¹⁵⁶. I finalment s'acabaria la democràcia a les Forces Armades, com havien dit, i es dibuixaria el quadre institucional de la democràcia representativa.

El nou règim de Pinheiro amb el VI govern, presenta una nova evolució de la lluita de classes, amb una visió d'entrada a la Comunitat Econòmica Europea (CEE), i es tornaran certes terres i empreses nacionalitzades. Així es debilita la protecció social, la legislació laboral aconseguida, etc. I és que des d'abans de la caiguda del V govern, havia estat un moment clau per als treballadors. La tensió entre el PCP i el PS havia causat vagues i ocupacions de fins el 90% de les terres que marcaven la Reforma Agrària. En aquells tres mesos entre el agost i novembre de 1975 Portugal havia estat el centre del món¹⁵⁷. Si no s'estabilitzava es podria destruir l'equilibri al sud europeu.

El PCP havia buscat la aliança del MFA amb el moviment obrer, i la Revolució havia entrat a les casernes amb els SUV des de setembre, en la policia militar, etc. El CR, en el seu pla, aplicava una censura en els relats sobre els moviments en les unitats militars que mai va ser aplicada. A part, també van augmentar els atemptats terroristes del MDLP i altres contra el PCP degut al seu debilitament. El 27 de setembre hi ha un assalt i la destrucció de l'ambaixada i consolats espanyols per part de l'extrema esquerra protestant per l'execució de sis bascs per part del règim franquista, tot i les ordres de no actuar per part del COPCON.

Tancant el període més tens de la Revolució dels Clavells, el 20 de novembre el govern es suspèn i es declara en vaga, després d'haver estat segrestat. El 25 de novembre següent, ja explicat, canviaria tant el panorama que els moviments socials ja no recuperarien mai el protagonisme a Portugal com ho havien fet entre el 25 d'abril de 1974 al 25 de novembre del any següent.

Les masses creades en proporció al radicalisme de la Revolució [...] veuen com la seva lluita no era més que un miratge, perquè quan desapareix el paraigües del COPCON de cop, s'esfumen les seves organitzacions. Parlem d'associacions de veïns, comités de barri, de poble, juntes de treballadors, [...], així com tota l'extrema esquerra que les alimentava, amb una claríssima constatació de la imposició militar sobre les forces polítiques¹⁵⁸

3.2.4. Del feixisme a què?

El Portugal d'avui dia ha quedat com un país més o menys industrialitzat, amb un desenvolupament mitjà¹⁵⁹, i molt afectat per la crisi actual. Un país desestructurat regionalment,

¹⁵⁶ Varela, R. op. cit. 2011. pag 89.

¹⁵⁷ Varela, R. op. cit. 2011. pag 90.

¹⁵⁸ Sánchez Cervelló, J. op. cit. 1997. pag 59-60.

¹⁵⁹ vid. supra. Quadre 5. pag. 11-12.

amb unes àries urbanes molt concentrades, i àmplies zones de la frontera deshabitades, encara que això ja fos de sempre¹⁶⁰.

La Constitució actual, vigent de 1976, deia que no es podia fer una revisió constitucional fins el fi de la legislatura, el 1980. Eanes i el CR van anar interferint en el poder civil pel “bé comú”, per seguidisme tradicional dels partits a la classe castrense, evidenciat durant el Estado Novo i materialitzat en el PREC¹⁶¹.

Eanes va ser president de la República el 1976 després de ser Cap d'Estat Major General de les Forces Armades, un home compromès amb el MFA, i recolzat per el PS, PSD i el CDS -cal tenir clar quines forces van quedar del resultat de la Revolució-.

El PS és considerat un partit amb mèrit pel seu govern de 1976-1977 que va aconseguir la readequació d'una mala economia que havia deixat la Revolució -perquè no dir del Estado Novo-, ara en un país sense colònies, i amb el retorn dels colons que s'havien de col·locar. Legislarà també la delimitació del sector públic i privat, lluitarà contra la inflació del 27%, els 1,5 bilions de dèficit comercial, i haurà de fer una llei sobre la Reforma Agrària.

El segon govern, del PS amb el CDS, comporta un balanç econòmic positiu i un -5% d'inflació, encara que es trenqui la coalició, i Eanes tregui a Soares del govern de forma extra-democràtica segons ho veu el socialista¹⁶². Nobre da Costa serà el successor, i més tard Mota Pinto, provinent del PPD. En les eleccions de 1979 l'Aliança Democràtica (AD) -PS, CDS i PPD- guanyaran amb un 45% i hi haurà el primer govern de dretes pròpiament dit.

La FP-25 seran forces populars del 25 d'abril amb Otelo Saraiva al capdavant tot i que serà neutralitzat ràpidament, el terrorisme a Portugal té escasses arrels¹⁶³.

En la revisió constitucional es desintegrarà finalment el CR, es disminuiran les facultats del president, i es subordinaran les Forces Armades. Per acabar una etapa, es pacta l'entrada a la CEE el 1985, i serà el 1986 quan Soares serà escollit com a president de la República portuguesa, i aquest lloc ja no l'ocuparà un militar.

Segons com opinaven els analistes en la dècada dels vuitanta, el 1987 Cavaco Silva del PSD tindrà l'hegemonia al govern, perquè els portuguesos estaven cansats de la ingovernabilitat. Actualment, ja és president de la República.

La dictadura, amb les seves particularitats, és feixisme i és imperialisme, és fer viure Portugal en un segle XIX dins del segle XX. El 25 d'abril és una causa de transformació profunda de

¹⁶⁰ Loff, Mael. op. cit. 14/3/2014.

¹⁶¹ Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H., op. cit. pag 252.

¹⁶² Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H., op. cit. pag 255.

¹⁶³ Sánchez Cervelló, J., i Torre Gómez, H., op. cit. pag 257.

Portugal al segle XX, una revolució política que es transforma en una revolució social i que aconsegueix, entre d'altres coses, el fi de la Guerra Colonial i la independència de les colònies, les primeres eleccions amb sufragi universal en la història del país, i en què els treballadors imposen el dret de vaga, les llibertats d'associació, la legalització dels partits, l'estabilitat del treball, la paga de vacances, uns salaris més alts, l'atur, la maternitat, la jubilació, la seguretat social, la salut, el divorci civil de catòlics, la vivenda social, control en el preu dels lloguers i aliments, la nacionalització de la banca i assegurances, la Reforma Agrària i la democratització de l'ensenyament superior. Alguns homes rics hauran de fugir, literalment, del país¹⁶⁴.

És el període amb més radicalització de la lluita entre capital i treball de la història de Portugal, l'última revolució de l'Europa Occidental que qüestiona la propietat privada dels mitjans de producció. Així doncs, no és cap broma afirmar que el 25 d'abril va molt més enllà de definir el final del feixisme. Ara bé, El 25 d'abril del 2014, en el 40 aniversari, molts dels protagonistes famosos i no famosos de la Revolució dels Clavells no van assistir als actes oficials de celebració per desavinença amb la situació actual del país. Això porta a pensar que o bé tots els canvis positius estan sent esclafats, o bé ja anaven encaminats a aquest present.

4. CONCLUSIONS

Com a estat de la qüestió és un treball molt extens, doncs la forma en que he optat per enfocar-lo al llarg de les lectures i els diferents interessos que suscitaven aquestes porta a agrupar la majoria dels experts de Portugal del segle XX, i la desconeixença de tal país porta en sí uns temes que, en opinió personal i influenciada per varis historiadors, no es poden tractar com aspectes independents. El Estado Novo et porta a les causes, i el 25 d'abril a les conseqüències.

En quant a la historiografia, es poden fer unes últimes consideracions per no estendre més el treball. És una temàtica complicada sobretot per l'actualitat que la caracteritza. Qualsevol període del món actual és complex a l'hora d'abordar-lo, doncs s'hi barregen sensibilitats i les tendències dels autors poden ser diferents de nord a sud. No obstant, les lectures triades es complementen entre sí, i això vol dir que els autors ja han superat obstacles que jo no he hagut d'encarar, tan importants com la dificultat a l'hora de consultar fonts primàries sempre influenciades per la memòria, els mèrits propis i la tendència política, en el cas de la Revolució.

El Estado Novo tractat en els anàlisis actuals era quelcom negatiu, doncs nega tota democràcia, entesa com l'actual a Portugal i Europa. Sempre s'ha d'aprendre història des de la òptica de la nostra actualitat, i tot i ser la nostra una actualitat més lliure, més plural, i més "objectiva" -almenys

¹⁶⁴ Varela, R. op. cit. 2011. pag 92.

comparada amb la historiografia produïda per una dictadura-, també s'han de tenir en compte les seves limitacions. El més clar, és de ben segur la mala situació econòmica i social que va patir la població portuguesa en ple salazarisme, i ho hem comprovat fins i tot amb xifres.

A partir del 25 d'abril les incògnites i les tendències historiogràfiques vacil·len pel que fa a la importància dels diferents protagonistes. En aquest aspecte es diferencien Sánchez Cervelló i Raquel Varela, tot i que l'autora simplement ofereixi matisos interessants per veure la Revolució com un fet més enllà: què va suposar realment per la gent i fins on podria haver arribat?

Una idea agafada d'Amiceto Alfonso, és que per enfocar la Revolució dels Clavells s'ha de tenir en compte que tanca el cicle colonial portuguès i europeu, i que és un punt de partida per la llibertat i democratització europea, obrint una nova era per Europa. Els processos de democràcia s'inicien a Portugal i marca una influència decisiva en les transicions com l'espanyola¹⁶⁵. La hipòtesis, tot i que refusada per Manuel Loff¹⁶⁶, és que la Revolució portuguesa arrenca la tercera onada democratitzadora, continuada a Espanya i Grècia, i després a l'Europa de l'Est.

Està clar que hi ha dues coses a marcar per a la situació actual de Portugal i el món. El feixisme nascut als anys vint i trenta veu en la Revolució dels Clavells i les subsegüents transicions a Espanya i Grècia la seva mort; i el colonialisme europeu també, aquest però, al revés, doncs Portugal és l'últim imperi en desintegrar-se i no el primer. Encara queda molt per fer en quant a trobar solucions a problemes encara existents relacionats amb aquells imperialismes.

Podríem afegir aquí, que l'hegemonia dels militars a Portugal serà un altre concepte caigut en el final de la Revolució, ja que Cervelló i la resta dels autors consultats afirmen sense temor que les Forces Armades són una columna vertebral per al sistema del Estado Novo i que això és evidenciat en la Revolució quan aquestes són les encarregades de desmuntar el règim.

¹⁶⁵ Sánchez Cervelló, J., Torre, H., op. cit. 2001.

¹⁶⁶ Loff, Manuel. op. cit. 14/3/2014.

5. ANNEX

EPÍLEG: *Portugal mirant Espanya i viceversa*

La Península Ibèrica com a unitat geogràfica no presenta una unitat cultural homogènia, sí en quant a que totes les seves poblacions són d'arrel romana i cristiana. Hispània, interpretada pels romans com a una única província -després separada en la Ulterior i Citerior-, va ser així després de la intervenció romana, encara que tots els pobles mantinguin trets característics de molt abans de l'Era Cristiana, la romanització va ser artificial.

Així, Catalunya és un poble, el País basc un altre, Galícia i Castella també, igual que Portugal, part del territori de l'antiga Lusitània. Però Portugal és un Estat a part, un Estat que es manté fora de l'Espanya castellana. Parlem d'Espanya castellana perquè alguns intel·lectuals lusitans refusen ser considerats espanyols pel fet del domini de Castella sobre els demás pobles. Hi ha des d'Espanya una depreciació pel que és portuguès i des de Portugal una desconfiança davant el “colós” veí, edificant els lusitans una ideologia nacional en base al anti-espanyolisme¹⁶⁷. L'expansió ultramarina anirà justificada ideològicament amb la necessitat d'escapar de la força de Castella. La època més nefasta per la historiografia portuguesa és la fase d'unió dinàstica amb Espanya (1580-1640), com una època perduda i estèril.

Però no es pot obviar que un país infecta del que li passa al seu veí, i que el veí infecta al país. En aquest epíleg es pretén donar algunes idees molt bàsiques sobre el que la historiografia interpreta com a influències de Portugal a Espanya i les seves semblances i diferències, en el que són les transicions ibèriques a la democràcia. A partir de dues obres que en part tracten precisament el tema, cosa, s'ha de dir, difícil de trobar doncs els estudis comparatius són escassos, veurem les idees principals. “*El fin de la dictaduras ibéricas (1974-1978)*” és un recopilatori d'articles sobre les dues transicions, comparant-les, explicant-les per separat, i mirant la influència d'altres potències exteriors. Per altra banda, l'autor Josep Sánchez Cervelló fa una obra traduïda al portuguès el 1993 titulada “*A Revolução portuguesa e a sua influência na Transição espanhola*”. En primer lloc ressaltar com es va viure el 25 d'abril a Espanya i com la premsa espanyola ho va tractar. Segon, la comparació entre les forces polítiques dels dos països, sobretot pel que fa a les esquerres, i per últim les Forces Armades.

Abans però, recordar l'època de Salazar i Franco. En la Guerra Civil espanyola Salazar no va dubtar, encara que subtilment, en recolzar el bàndol Nacional, doncs veia en l'Espanya Republicana una amenaça per al seu règim¹⁶⁸. Va acostar també a Franco amb la Gran Bretanya, tan sols per

¹⁶⁷ SÁNCHEZ CERVELLÓ, J. A. *Revolução portuguesa e a sua influencia na transição espanhola 1961-1976*. Assírio&Alvim. Lisboa, 1993. pag 331.

¹⁶⁸ Sánchez Cervelló, J., op. cit. 1993. pag 333.

convèncer als anglesos dels beneficis del franquisme pels aliats, intentant així allunyar la influència de Hitler i el seu imperialisme que hauria empès als franquistes a les idees iberistes que ja proclamava la Falange. En el temps que segueix, hi ha un estira i arronses per les dues bandes, però més aviat un desconeixement de Portugal per part dels ciutadans espanyols, i una cautela per part del règim portuguès amb Espanya. El salazarisme es basa en el manteniment de l'Imperi a tota costa justificant-lo amb aquell nacionalisme anti-espanyolista, quan realment les colònies eren necessàries només econòmicament per mantenir el mal sistema corporativista i un llarg etcètera de males gestions degudes al feixisme. Recordem també una diferència essencial entre els dos règims: el franquisme mantindrà l'ambient de la post-guerra fins al final del règim, en el sentit de separar la població entre vencedors i vençuts. Salazar sap perfectament que el Estado Novo és una alquímia de forces, i la seva repressió serà molt més selectiva.

L'establiment de la democràcia a Portugal és considerada un arranc d'una onada democratitzadora que influirà a tot Europa, primer a Grècia i Espanya, i més tard a l'Europa de l'Est. Quan esclata la Revolució dels Clavells, la premsa espanyola envia un equip per fer-ne un reportatge secret que mai va sortir a la llum¹⁶⁹. Immaculada Cordero Olivero agafa un fragment de Carlos Sentís que, tot i ser una mica “iberista”, és significatiu pel que vindrem a dir: “...*Aunque a veces surja algún discurso más bien retórico, el desinterés español por Portugal sólo es comparable al recelo que en tantos momentos de la historia a Portugal le ha inspirado España... nuestra frontera -para Portugal, única- se yuxtapone a nuestras espaldas y no nos permite siquiera vernos las caras [...] Por primera vez en 1974 Portugal caló a fondo en el público español por el atractivo sensacionalismo de la revolución de los claveles.*”. La Transició portuguesa entre 1974 i 1976 per la premsa va ser un espectacle, un tub d'assaig, exemple del que no havia de ser. A la mort de Franco es construiria la democràcia espanyola en front o gràcies a la Revolució dels Clavells¹⁷⁰. La premsa espanyola va assumir un paper protagonista al preparar la influència portuguesa en la futura Transició espanyola, doncs va servir per avisar a l'esquerra, la dreta aperturista, alertar els immobilistes, etc. No obstant, l'opinió pública en general va estar normalment desinteressada. Es veia per molts com un “*espectacle barroco*”¹⁷¹ amb mal final, i impossible de que d'una dictadura sorgís un país de llibertats, i menys custodiats per militars. L'expectació es centrava més en el efecte del procés portuguès en la OTAN i la Guerra Freda que en altre cosa. Però sí que alguns, sobretot opositors al franquisme, ho van viure com quelcom propi. Entre la “*montanya*” d'articles que

¹⁶⁹ Sánchez Cervelló, J., Torre, H., op. cit. 2001.

¹⁷⁰ Cordero Oliveiro, I., “Lo que no debe ser. La Revolución portuguesa en la prensa española” a Varela, Raquel. et. al. *El fin de las dictaduras ibéricas 1974-1978*. Coord. per Encarnación Lemus, Rosas, Varela.. Centro de estudios andaluces, Pluma. Sevilla, 2010. pag 66.

¹⁷¹ Cordero Oliveiro, I., op. cit. 2010. pag 67.

refleixen aquest sentiment, Cervelló en cita un de la editorial catalana *Orifloma*, “Que duri, nois!”: “Els fets del país ibèric germà signifiquen per tots nosaltres, per tots els que acreditem la llibertat del home i abjurem de tot el tipus d'opressió, motiu de profunda satisfacció”¹⁷². Al no haver llibertat d'expressió a Espanya, la Revolució dels Clavells va poder ser una via d'escapament per criticar la política espanyola, i alguns partidaris del règim franquista se'n van adonar.

El franquisme ja estava en crisi molt abans del 25 d'abril, considerant la mort de Carrero Blanco el 1973 com a punt culminant, el cert és que ja havia començat el declivi. Amb la divisió de l'elit de poder entre falangistes i tecnòcrates, l'agitació de la classe operària i els estudiants, l'eliminació de la major part de la intel·lectualitat i de creixents sectors de les classes mitges, les distàncies amb l'Església Catòlica, el terrorisme d'ETA, la pressió internacional, etc., podem remuntar la crisi al 1960 en què comença el *desarrollismo*¹⁷³. A Portugal, en canvi, tot i que ja s'ha indicat que la condemna a mort del règim salazarista és la Guerra Colonial, es prova un Estado Novo sense Salazar amb Marcelo Caetano. Si el règim marcel·lista hagués sabut funcionar, no hagués hagut Revolució? I encara més, si això hagués estat així, i Carrero Blanco no hagués mort, el franquisme hauria sobreviscut sense Franco? Mai se sap fins a quin punt la Revolució portuguesa hagués estat influent.

A banda de tot, observem ara l'oposició. A Portugal s'ha vist que l'única organització que es manté clandestinament és el PCP, mentre que el PCE és al exili durant el Franquisme. Álvaro Cunhal opta per la via directa, mentre que Santiago Carrillo predica el euro-comunisme, la reconciliació nacional, i els pactes¹⁷⁴. Uns utilitzant l'exèrcit, els altres el diàleg. Quan al 1950 el PCE fa el manifest de la “*Reconciliación Nacional*” renuncia a la lluita per guerrilla i a l'oposició directa. El “*Juntos podemos*” no funcionarà amb el PSOE, qui li passarà per sobre. Tota aquesta política del PCE és comprensible, segons Patrick Baker¹⁷⁵, observant el creixement econòmic d'Espanya als anys cinquanta i seixanta. En canvi, el PCP, amb una petita massa de classe treballadora i una gran massa de camperols sense terra, no experimenta el creixement econòmic a Portugal. Amb més relació amb Moscou que no pas el PCE, i infiltrat en els Sindicats Nacionals, crea la Intersindical. Podríem dir que estan més a peu de canó. Els joves de Portugal es radicalitzaran amb la guerra als anys seixanta, i el PCP estarà ben posicionat en el MFA. Un cop a la

¹⁷² Sánchez Cervelló, J., op. cit. 1993. pag 358.

¹⁷³ Sánchez Cervelló, J., op. cit. 1993. pag 334.

¹⁷⁴ Per més sobre les comparatives entre el PCE i el PCP i les seves influències, consultar, entre d'altres: VALERA, Raquel, “El eurocomunismo de Santiago Carrillo y la Revolución democrática y nacional de Álvaro Cunhal: la política de los partidos comunistas en el final de las dictaduras en la Península Ibérica, 1974-1978”. *Novísima: II Congreso Internacional de Historia de nuestro tiempo*. Carlos Navajas, Diego Iturriaga (coords). Logroño: Universidad de la Rioja, 2010. pags 81-96.

¹⁷⁵ Baker, P., “A oposição de esquerda em espanha e portugal, uma oportunidade perdida?” a Varela, Raquel. et. al. *El fin de las dictaduras ibéricas 1974-1978*. Coord. per Encarnación Lemus, Rosas, Varela.. Centro de estudios andaluces, Pluma. Sevilla, 2010. pag 87-92.

Revolució, els moviments socials ultrapassen el PCP i aquest intensifica el seu programa amb les nacionalitzacions o el pacte Poble-MFA. Finalment són incapaçs de mobilitzar suficient recolzament, però aconsegueixen crear una base popular per mantenir-se i anar creixent en les eleccions als vuitanta. Ja no serà el mateix, però, després de la caiguda de la URSS.

En quant a ideologia, el PCP es diferencia del PCE per el neo-estalinisme en front del euro-comunisme, en quant a estratègia, el PCP es col·loca en tribuna per la defensa de la Revolució, mentre que el PCE es decanta per la negociació amb les elits i el govern de coalició. Al final, cap estratègia és efectiva.

Per últim, les Forces Armades. Portugal té una espina dorsal en la Revolució, que es diu MFA, com a coalició revolucionària, mentre que Espanya farà una transició sempre amb l'amenaça del cop de la dreta militar -que finalment sorgeix-, com un dels principals frens d'evolució. Inspirats en les idees d'Andreu Mayayo¹⁷⁶, podem deduir que una principal virtut de l'exèrcit espanyol era la seva disciplina i unitat, el problema és que aquesta disciplina l'havien implantat els franquistes. A Portugal la cosa seria semblant, tot i que al revés, doncs l'exèrcit era víctima del règim.

No obstant, el 25 d'abril va calar de forma diferent en l'estament militar espanyol. En els rangs més alts, cosa que no és d'estranyar, es va veure com a negatiu i perillós, en el cas d'alguns capitans i altres va suposar un orgull. Va ser un "cop d'alerta", com diu Carlos Buhigas¹⁷⁷, que es podria reproduir a Espanya, i es van prendre mesures. Per exemple, es va prendre nota de tots aquells capitans que després del 25 d'abril havien sortit del país, que sortien amb universitàries o que tenien carrera universitària a part de militar¹⁷⁸. A partir d'aquí, es va començar a vigilar per si sorgia algun moviment. El PCE i alguns mitjans de comunicació social van intentar incentivar sectors liberals de la institució militar.

El cap de l'Alt Estat Major en el moment del abril del 74 era en tinent-general Díez Alegria, qui havia defensat en certes ocasions unes Forces Armades apolítiques. L'oposició va voler identificar-lo amb Spínola, i va ser obligat a dimitir després d'entrevistar-se amb Carrillo.

De l'antecedent amb l'organització Forja, la revolució dels Clavells impulsa a militars joves com Busquets i Luis Otero a viatjar a Portugal per entrevistar-se amb militars portuguesos, i amb polítics de l'oposició. El dia 31 d'agost i 1 de setembre de 1974 es funda la Unió Militar Democràtica (UMB) a Barcelona, l'ideari dels quals tenia dos blocs, el polític agafat de l'Assemblea de Catalunya¹⁷⁹: llibertats democràtiques, autonomia, combat a la corrupció, assemblea constituent i

¹⁷⁶ Idea extreta de la assignatura de *Franquisme, Transició i Democràcia*, impartida per el professor Andreu Mayayo a la UB.

¹⁷⁷ Sánchez Cervelló, J., op. cit. 1993. pag 384.

¹⁷⁸ Sánchez Cervelló, Josep. *La influència de la revolució portuguesa a Espanya*, Cicle de conferències del GREF "La Revolució dels Clavells i Espanya", UAB, 14/3/2014.

¹⁷⁹ Sánchez Cervelló, J., op. cit. 1993. pag 388.

nova Constitució, etc.; i el militar: reorganització i democratització de les Forces Armades, creació d'un Ministeri de Defensa, etc. Van actuar més com un partit o un grup de l'oposició que com el MFA portuguès. En comptes de fer un cop d'Estat, pels quals carien els medis, van optar per un pronunciament negatiu i no actiu. Actuant per Barcelona, Madrid i Galícia principalment, el 1975 van fer actes com el segrest de Juli Busquet, Julian Delgado i José Fortes. Finalment, quan la seva activitat es va intensificar van ser detinguts 9 oficials, jutjats i condemnats el 1976 a 43 anys de presó -en conjunt- i la suspensió de la carrera militar, situació professional que no es va resoldre fins el 1986. No s'ha comptabilitzat el número total d'integrants de la UMD, però oscil·larien els 200. Amb tot, l'organització va ser important per la democratització d'Espanya ja que va fer veure als generals franquistes que no podien comptar amb el cent per cent dels homes que tenien a les seves ordres.

En definitiva, la Revolució dels Clavells va servir com a inici del inevitable a Espanya, com a incentiu. No obstant, Cervelló i tots els historiadors insisteixen en la distància entre Portugal i Espanya com dos països girats que es donen l'esquena. I realment, quan es pregunta a la població catalana i espanyola sobre alguna qüestió portuguesa predomina la ignorància, tot i que els habitants d'ambdós països tinguin tant en comú.

6. BIBLIOGRAFIA

OBRES PRINCIPALS*PORTUGAL: EL ESTADO NOVO I LA REVOLUCIÓ DELS CLAVELLS*

FERNANDO ROSAS (coord.) et al. *Portugal e o Estado Novo: 1930-1960*. 1a ed. Nova história de Portugal (col.): 12. Lisboa: Presença, 1992.

MIGUEL MARQUES, Helder. “O movimento sindical durante o Estado Novo: estado actual da investigação”. *Revista da Faculdade de Letras*. Historia, ISSN 0871-164X, N° 8, 2007, págs. 299-316.

SÁNCHEZ CERVELLÓ, J. *La Revolución de los Claveles en Portugal*. 1A ed. Cuadernos de História (Col.). Madrid: Arco libros S. L., 1997.

SÁNCHEZ CERVELLÓ, J., i TORRE GÓMEZ, H. de la, *Portugal en el siglo XX*. Madrid: Istmo, 1992.

VARELA, R. “Na revolução: conflitos sociais en la revolución portuguesa (1974-75)”. a *La sociedad española en la transición: los movimientos sociales en el proceso democratizador* (coord.) Rafael Quirosa-Cheyrouze Muñoz. Madrid: Biblioteca Nueva, 2011. 79-92.

PORTUGAL MIRANT ESPANYA I VICEVERSA

SÁNCHEZ CERVELLÓ, J. A *Revolução portuguesa e a sua influencia na transição espanhola 1961-1976*. Assírio&Alvim. Lisboa, 1993.

VARELA, R., et. al., *El fin de las dictaduras ibéricas 1974-1978*. (coord.) E. Lemus, F. Rosas, R. Varela, Centro de estudios andaluces, Pluma. Sevilla, 2010.

OBRES SECUNDÀRIES

CARDINA, Miguel. “Guerra à guerra: violência e anticolonialismo nas oposições ao Estado Novo”. *Revista crítica de ciencias sociais*, ISSN 0254-1106, N° 88 (2010) (Ejemplar dedicado a: Violência, memória e representação), 207-231.

DULTRA DOS SANTOS, Rogeiro. “Oliveira Vianna e a origem corporativa do Estado Novo: Estado Antiliberal, Direitos Sociais e Representação Política”. *Seqüência: estudos jurídicos e políticos*. ISSN-e 2177-7055. Vol. 31, N° 61 (2010): 273-310.

LEMUS, E. *Con la vista en Portugal y mirando España*. Hispania: Revista española de historia, ISSN 0018-2141, Vol. 72, N° 242, 2012 (Ejemplar dedicado a: La Transición Ibérica), págs. 723-754.

REIS TORGAL. “Los "intelectuales" y el Estado Novo”. *Studia historica. Historia contemporánea*. ISSN 0213-2087, N° 21 (2003): (Ejemplar dedicado a: Las dictaduras del sur de Europa: Grecia, Portugal y España) , 183-196.

VALERA, Raquel, “El eurocomunismo de Santiago Carrillo y la Revolución democrática y nacional de Álvaro Cunhal: la política de los partidos comunistas en el final de las dictaduras en la Península Ibérica, 1974-1978”. *Novísima: II Congreso Internacional de Historia de nuestro tiempo*. Carlos Navajas, Diego Iturriaga (coords). Logroño: Universidad de la Rioja, 2010. pags 81-96.

CONFERÈNCIES I DOCUMENTAL

LOFF, Mael. *La Revolució portuguesa de 1974*, Cicle de conferències del GREF “La Revolució dels Clavells i Espanya”, UAB, 14/3/2014.

SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep. *La influència de la revolució portuguesa a Espanya*, Cicle de conferències del GREF “La Revolució dels Clavells i Espanya”, UAB, 14/3/2014.

SÁNCHEZ J., TORRE, H. De la, *Portugal: la revolución de la democracia*. VHS. Alemán Columbrí, F. (realitzador), UNED. 80 min. Dip. Leg. M-3089-2001, ISBN 84-362-4304-8. 2001. Consultat el 03/03/2014.